T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN PSİKOLOJİSİ)
ANABİLİM DALI

DİNDAR İNSAN ALGISI ÖLÇEĞİ GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Yüksek Lisans Tezi

Emine Dilşad AKÇA

Ankara-2019

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN PSİKOLOJİSİ)
ANABİLİM DALI

DİNDAR İNSAN ALGISI ÖLÇEĞİ GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Yüksek Lisans Tezi

EMİNE DİLŞAD AKÇA

Tez Danışmanı

Dr. Öğt. Üyesi Mualla YILDIZ

Ankara-2019

TÜRKIYE CUMHURIYETI
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN PSİKOLOJİSİ)
ANABİLİM DALI

Emine Dilşad Akça

DİNDAR İNSAN ALGISI ÖLÇEĞİ GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Dr. Öğt. Üyesi Mualla YILDIZ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	İmzası
Dr. Öğr. Üyesi Mualla YILDIZ	
Prof. Dr. Özgür ÖZDOĞAN	
Dr. Öğr. Üyesi P. Zeynep BELEN	

Tez Sınavı Tarihi .06.12.2019

Tez Doğruluk Beyanı Belgesidir.

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Dr. Öğr. Üyesi Mualla YILDIZ danışmanlığında hazırladığım "Dindar İnsan Algısı Ölçeği Geliştirme Çalışması (Ankara 2019) "adlı yüksek lisans [X] tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 31 12 2019
Adı-Soyadı ve İmza
Emine Dilşad AKÇA

ÖNSÖZ

Bilimsel araştırmalarda nicel yöntemlerin kısıtlılığı, ölçeklerin sağlıklı olup olmadığı daima tartışma konusu olmuştur. Sosyal bilimlerde özellikle Din Psikolojisi gibi bireylerden yola çıkarak çalışmalarını yürüten alanlarda da durum bu şekildedir.

Geçmişten günümüze dinin yeri pek çok kez tartışılmıştır. Modernleşme döneminin başlarında bilimsel çalışmalarda daha az yer verilen din; 21. yüzyılda anlamsal olarak değişmekle birlikte daha fazla görünür, konuşulur, tartışılır hale gelmiştir.

Dinin ne olduğu ve ne olması gerektiği, birey ve toplumlar için faydaları gibi bireyin ne için dini tercih ettiği, nasıl bir güdü ile bir dine yöneldiği de bilimsel çalışmalarda fazlaca araştırılmış, tartışılmıştır. Bu tartışmalardan doğan çeşitli din tanımları, bir dini yaşayan bireyler olarak ele alınan dindarların da tanımlarının çeşitlendirilmesine yol açmıştır. Bireysel yaşam ve hislerle tecrübe edilen dindarlığın; bu yönüyle kültüre ve bireye bağlı bir şekilde değişmesinin yanında; bireyler arası ilişkileri düzenlemesi yönüyle toplumsal genel geçer özelliklerinin olduğu da kabul edilir.

Bir birey dindar olsun ya da olmasın dine karşı olan tutumunun, bireyin duygu ve davranışlarında etkisini ortaya koyan çalışmalar da mevcuttur. Bireyin bir dine karşı tutumu ya da o dini yaşayanlara karşı tutumu kendi inanç alanı içindeki gerçeklik hakkında bilgi verebilir. Dolayısıyla dindarlığın bir tanımını yapmak bu bilgilerin kullanılabilir olması açısından önemlidir. Dindarlık için, o dini yaşayan, o dini kabul eden bireylerin, bir dine ait olan, ortak olarak kabul ettikleri; tutum, davranış, bilgi ve tecrübelerin tümü olduğu söylenebilir. Burada sayılan tutum ve davranış dindarlığın toplumsal yönü olabilirken; bilgi ve tecrübe ise dindarlığın bireysel yönü olarak ele alınabilir. Dindarlığın bu yönleri her bir birey tarafından farklı ağırlıklarda yaşanabilir

çünkü her bir bireyin dini gelişimi, kişiliği ve değer yargılarına verdiği önem değişebilmektedir.

Peker (1993:85) ‘de çok fazla çeşitlilik gösteren dindarlığın ancak benzer özellikler çatısı altında toplanarak belirli kategorilere ayrılabileceğini savunur. Burada ortaya konulan araştırmada da öncelikle dinin ve dindarlığın tanımları verilecek ardından dindarlık üzerine yapılan ölçekli çalışmalardan bahsedilecek ve son olarak da araştırmayla elde edilen “Dindar insan algısı” ölçeği tanıtılarak geçerlik güvenirlik analizleri sunulacaktır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında en başta, bana, dinin insana en çok dokunan bilimsel alanı olan Din Psikolojisi bilimini tanıtan ve akademik çalışmalar içinde bulunmamı sağlayan kıymetli hocam Prof. Dr. Öznur Özdoğan olmak üzere; uzman görüşlerini esirgemeden samimiyetle benimle paylaşan Prof. Dr. Müfit Selim Saruhan hocama, ufacık bir fikirle ortaya çıkan tez çalışmam süresince emeğini hiçbir zaman esirgemeden özveriyle destek olan, her türlü akademik çalışmanın içinde bulunabilmem için teşvik eden değerli danışmanım Dr. Öğrt. Üyesi Mualla Yıldız hocama, teşekkürlerimi sunarım.

Alan bilgileri ve manevi destekleriyle her zaman yanımda olan dostlarım F. Derya Sezgin ve Kübra Türkmen’in, özveriyle tezin redaktörlüğünü üstlenen kız kardeşim ve yeni anne Tuba Yeşil’in, maddi manevi desteklerini hiç esirgemeden hayatımaışık olan en kıymetlilerim annem Nermin ve babam Mustafa Akça’nın varlıkları için Rabbime şükrediyorum.

Temennim bu tezin alana ışık olacak, ardından yapılan çalışmalara katkı sağlayacak kalıcı bir eser olmasıdır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ V
İÇİNDEKİLER VII
Tablolar Listesi IX
GİRİŞ 1
Tezin Problemi 1
Tezin Önemi 2
Tezin Amacı 2
Tezin Sınırlılıkları 3
1.**KURAMSAL ÇERÇEVE** 4
1.1. Din Nedir? 4
1.2. Dindarlık Nedir? 7
1.3. Dindarlık Çalışmalarının Tarihsel Süreci 22
1.4. Dindarlık Üzerine Yapılan Ölçek Çalışmaları 25
1.4.1. Dinî İnanç ve Pratikleri Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar 26
1.4.2. Dinî Tutumu Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar 28
1.4.3. Dinî Yönelim Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar 33
1.4.4. Dinî Gelişimi Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar 41
1.4.5. Dinî Bağlanma ve Katılım Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar 44
1.4.6. Dinî Deneyim Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar 48
1.4.7. Çok Boyutlu Dindarlığı Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar 50
1.4.8. Dinî Başa Çıkma Modellerini Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar 58
1.4.9. Dinî Tutuculuk Modellerini Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar 62
1.4.10. Dinî / Ahlakî Değerlerin Yaşanışını Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar 65
1.4.11. Maneviyat ve Mistisizmi Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar 66
1.4.12. Tanrı İmgesi Modellerini Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar 68
2**. YÖNTEM** 74
2.1. Araştırma Modeli 74
2.2. Evren ve Örneklem 75
2.3. Veri Toplama Araçları ve Özellikleri 75
2.3.1 Dindar İnsan Algısı Ölçeği 76
2.3.2. Ok- Dini Tutum Ölçeği 77
2.4. İşlem Yolu 78

2.4.1. Nitel Çalışma 78
2.4.2. Dindar İnsan Algısı Ölçeğinin Madde Havuzu Süreci 92
2.4.3. Uzman Görüşüne Başvurulması 93
2.4.4. Dindar İnsan Algısı Ölçeği Uygulanması 94
2.5. Verilerin Analizi 94
2.5.1. Ölçeğin Yapı Geçerliği 95
2.6. Ölçeğin Güvenirliği 103
TARTIŞMA 107
SONUÇ 112
ÖNERİLER 115
ÖZET 116
SUMMARY 118
KAYNAKÇA 120
EKLER 130

Tablolar Listesi

Tablo 1 KMO ve Bartlett Testi Sonuçları 95

Tablo 2 Açıklanan Toplam Varyans 96

Tablo 3 Döndürülmüş Bileşen Matrisi/ Faktör Analizinende Alt Faktörler ve Maddelere Göre Faktör Yükleri 101

Tablo 4 Dindar İnsan Algısı Ölçeği'nin Alt Ölçeklerine İlişkin Ortalama, Standart Sapma, Minimum, Maximum Puanları ve Korelayon Katsayıları 103

Tablo 5 Dindar İnsan Algısı Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları……..…...103

Tablo 6 Dindar İnsan Algısı ve Ok'un Dini Tutum Ölçeği Arasındaki İlişki 105

Tablo 7 Madde İç Geçerlilik Kat Sayıları 106

Şekiller Dizini

Şekil 1 Yamaç Birikinti Grafiği 99

Şekil 2 Ölçeğin Dış Geçerliliği 104

GİRİŞ

Tezin Problemi

Günümüzde toplumsal çatışmaların başında insanların birbirini yeterince dindar görmemeleri ya da kendilerini dindar olarak algılayanların başkalarının bakış açısıyla; muhafazakâr, bağnaz, tutucu olarak kabul edilmesi gelmektedir. Bu algı her iki bakış açısı sahiplerinin de ister istemez çatısmasına yol açabilmektedir. Özellikle günümüzde dindar olarak tanımlanan bireylerin tutum ve davranışlarına yapılan eleştirilerin artmasıyla dindarlığın gerçekte ne olduğu, kimin dindar olduğu, kimin kime göre dindar olduğu ve ya olmadığısorularının daha çok tartışılmasına yol açmıştır.

Bu nedenle böyle bir araştırmaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu araştırmada cevap aranan sorular aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

1. Kaç tip dindarlık algısı vardır?
2. Dindarlık algısını şekillendiren faktörler arasında ibadet sıklığı var mıdır?
3. Dindarlık algısı dini konularda bilgili olmak ile ilgili midir?
4. Dindarlık sosyal sorumluluk ile ilişkilendirilmekte midir?
5. Dindarlık mistik eğilimlerle ilişkilendirilmekte midir?
6. Dindarlık otoriter kişilik yapısı ile ilişkilendirilmekte midir?

İbn Sînâ, İşaretler ve Tembihler kitabında dindar insanı dinini yaşayış biçimine göre üçlü kategoriye ayırmaktadır. Ona göre dinini zühd seviyesinde yaşayanlar ‘zahid’, bilgi seviyesinde yaşayanlar ‘âbid’, hikmet seviyesinde yaşayanlar ise ‘ârif’ lerdir. Günümüz toplumunda da bireylerin dinini çeşitli şekillerde yaşadığı görülmektedir. Hem doğudaki hem de batıdaki bilim insanlarının dindarlıkla ilgili çeşitli kategorizasyonları bulunmaktadır. Dolayısıyla Türkiye’de ülkemizin özgün yapısını yansıtacak dindar insan algısıyla ilgili bir ölçme aracına ihtiyaç duyulmuştur.

Tezin Önemi

Dindarlık olgusunun bireyler tarafından yaşanış ve algılanışının farklı farklı olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bunun toplumda kurumlarca yaşanan yönü de bulunmaktadır. Din psikolojisi alan yazınlarında bu olgunun bireylerce nasıl tanımlandığının belirlenmesinin önemli olduğu düşünülmektedir.

Dindarlık üzerine yapılan ölçek çalışmalarının bireylerin dindarlıkları üzerine yapılmış (Aydın, 1995; Onay, 1997; Uysal, 1995; Ok, 2011 vb.) hatta bir çoğu başka bir kültür üzerine geliştirilip dilimize uyarlanmıştır (Ercan, 2009; Uysal ve Diğ, 2015; Akın ve Diğ, 2014 gibi). Dindar denildiğinde toplumdaki her bireyin zihninde farklı davranış kalıplarıyla inancını yaşamaya çalışan kişiler canlanır.Bunların bazıları;bilgili insan, bildiklerini davranışa dönüştüren insan, hayatı anlamlandıran insan, hayatının amacını ahirette kurtuluş olarak belirleyen insan, hem ahirette hem de bu dünyadaki yaşamında mutlu olmaya çalışan insan olarak nitelendirilse de,aslında Türkiye'de dindar insan denildiğinde akla ne geldiğine dair elimizde yeterli bilimsel çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın önemi hem toplumumuzda yaşayan insanlardan veriler toplayarak hem de alanyazından edindiğimiz bilgilerle güncel, geçerliği yüksek bir dindarlık algısını ölçmek üzere tüm sosyal bilimler alanlarında kullanılabilecek bir ölçek geliştirilmesine duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır.

Tezin Amacı

Bu çalışmanın amacı bireylerin zihinlerindeki dindar insan algısını tespit ederek bunun üzerinden bir ölçek geliştirmektir. Farklı algılar tespit edildikten sonra Din Psikolojisi alan yazınları ve İslam kültüründe belirlenmiş ve kullanılmış olan kategorizasyonlar da göz önüne alınarak bu algılarınboyutlara ayrılması planlanmıştır.

Bu çalışmayla yapılmak istenen bireylerin dindarlıklarını derecelendirmek değil, son vahiy kitabı inananlarından Türk toplumu içerisinde dindarlığı, yaşayanlarının nasıl ve ne boyutta anladığını kapsayıcı bir biçimde ortaya koymaktır.Bu çalışmanın en üst amacı yetişkin bireylerin dindarlık algısını tespit etmek ve sonuçlarını din psikolojisi yaklaşımıyla yorumlamaktır.

Tezin Sınırlılıkları

Tez kapsamında katılımcılar; Ankara ve Kırıkkale illeri merkez ilçelerinde yaşayan yetişkin bireyler arasından seçilmiştir.Bu nedenle çalışma Türkiye'nin tamamını kapsamamaktadır, yalnızca fikir verebilir. Ayrıca seçilen katılımcıların,ailelerinin sosyo-kültürel koşulları ve genel eğitim ortamları dikkate alınmamıştır. Katılımcılar, içinde bulundukları dinî kültür ya da dinî hassasiyetleri göz önüne alınmadan, yaş ve cinsiyet dağılımı dengesi gözetilerek belirlenmiştir.

1. KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Din Nedir?

Günümüze kadar *din* olgusu üzerine yapılan çalışmalarda pek çok tanım ortaya konmuştur. Çok fazla tanımın ortaya çıkmasının sebeplerinden biri olarak *din*e bakış açılarındaki farklılaşmayı göstermek mümkündür. İnanılan *din*in inanç esasları açısından tanımları olmakla birlikte konu üzerine yapılan fenomenolojik araştırmalar sonucuna bağlı olarak da *din* tanımları bilimsel çalışmalarda yer almaktadır. Yapılan tanımların her birinin *din*i tanımladığı söylenebilirken,*dinin* tanımı olmadığını ileri sürenler de oldukça fazladır. Hökelekli (1996: 69) *din*in birçok farklı tanımının olmasını ve tam olarak tanımlanamamasını *din* olgusunun karmaşık ve çok yönlü yapısından kaynaklandığını belirtmektedir.

Türk dil kurumunun sözlüğünde *din* kelimesi tanımlanırken ilk anlamı; 'Tanrı'ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal kurum, diyanet' şeklinde verilirken; ikinci anlam 'Bu nitelikteki inançları kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzen' ve üçüncü anlam ise; 'inanılıp çok bağlanılan düşünce, inanç veya ülkü, kült' seklinde verilmiştir. Aynı zamanda halk ağzında *din* kelimesinin 'bir şeyin en yüksek ve sivri noktası ve ilmek' anlamlarında da kullanıldığı yine aynı sözlükte görülmektedir (TDK, 2019).

Dil üzerine bilimsel çalışmalar yapan araştırmacılar, *din* kelimesinin Arapça kökünün *deyn'den* gelen masdar veya isim olduğunu belirtmiştir. Cevherî; âdet, durum, yol, olmak üzere başlıca üç anlamda ele almıştır (Cevheri; akt: Tümer, 1994: 312).

Oxford İngilizce sözlüğünde *din* anlamına gelen "*religious*" teriminin köklerinden biri, bir şeyi başka bir şeye *bağlamak* ya da *birleştirmek* anlamına gelen '*re-ligare*' sözcüğüdür. Yalom, *din* kelimesine bu kök anlamıyla bakıldığında *din*in

psikoterapiyle aynı amacı taşıdığını hatta bu birleştiriciliğin var olan tüm manevi arayışlar için en yerinde ortak payda özelliği taşıdığını vurgulamaktadır (akt: Yalom, 2000: 39). Irvin Yalom'un 'Oscar Pfister' ödül töreninde yaptığı konuşmasında kendi *din* anlayışını anlatırken Schopenhauer'un *din*in bireylerce daha iyi kavranmasını sağlamak amacıyla zihin canlandırmalarıyla dile getirilen, efsanelerle ifade edilen hakikat tanımını benimsediğini belirtir (Yalom, 2000: 19).

Karşılaştırmlalı dinler alanında çokça çalışması bulunan Alman teolog Rudolf Otto ise dini; akıl dışı karekterine vurgu yaparak "korkutucu ve büyüleyici bir sır" (mysterium tremendum et fascinans)olarak tanımlarken; birey için kutsal ile olan ilişkinin diğer insanî deneyimlere göre çok farklı bir güç olduğunu "kutsalın tecrübesi" ifadesiyle sunmaktadır (akt: Coştu, 2009: 121).

İslam dininin kitabı olan Kur'an-ı Kerim'de *din* kelimesinin geçtiği surelerin iniş sıraları dikkate alınarak incelendiği Yvonne Yazbeck Haddad'ın çalışmalarında (1974);*din* kelimesinin yer aldığı âyetler Mekkî ve Medenî olarak ayrılmakta ve sayılarının neredeyse birbirine eşit olduğu görülmektedir (Tümer, 1994: 312). *Din* terimi Mekke döneminin ilk zamanlarında inen âyetlerde "yevm" kelimesiyle birlikte "yevmü'd-dîn" yani 'din günü; hesap günü' anlamlarına gelecek şekilde geçmektedir ve zamanın din anlayışına uygun olarak 'bireylerin iman ve amellerine göre hesabın yapılacağı ahiret gününü' ifade etmektedir. İfade 'Yevmü'd-dîn' şeklinde daha sonra ne Mekkî ne de Medenî ayetlerde yer almaktadır(Fâtiha 1/4; Zâriyât 51/6). "Muhlisîne lehü'd-dîn" ifadesinde ise tefsirlerde ibadetin özünün, ruhî niyetin ihlâs olduğu, tevhid inancı ve kulluk bilincinin bu şekilde olduğu belirtilir (Beyyine 98/5) (Tümer, 1994: 313). Görüldüğü gibi ilk dönemde yapılan sorumluluk ve hesap anlamları İslam'ın artık yayılmaya başlayıp kalplere yerleştiği Mekke devrinin ikinci yarısında inen *din*le ilgili ayetlerde yerini tevhid ve teslimiyet anlamlarına bırakmaktadır.

İslâm bilginleri Kur'ân-ı Kerîm'i esas alarak dini tanımlarken farklı tarifler kullanmışlardır. El-Cürcânî dini "Din, akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği gerçekleri benimsemeye çağıran ilâhî bir kanundur" (Cürcânî; akt. Tümer, 1994: 313) şeklinde tanımlarken; M. Hamdi Yazır, kendinden önce yapılan klasik tanımları da dikkate alarak "akıl sahiplerini hüsn-i ihtiyarlarıyla bizzat hayır ve nimete sevkeden bir vaz'-ı ilâhî, şeriat ve millet, beşerin ihtiyarî fiillerinin hayır ve saadet gayesine doğru cereyanını temin eden bir yol, bir kanun, bir âmil-i ma'nevî" şeklinde tanımlamıştır(Yazır, 1935; akt: Tümer, 1994: 315).

Maslow (2001: 9), bireyin içindeki özün kötü olmadığını tam aksine iyi ya da iyiliğe de kötülüğe de yönelebilecek şekilde tarafsız olduğundan seçilebilecek en iyi yolun bunun farkında olunması olduğunu; bireyin, yaşamının kendi bilincinde olduğu farkındalığı sayesinde daha üretken, sağlıklı ve mutlu olabileceğini belirtir. Yani mutlu yaşamak sağlıklı yaşamak kadar psikolojik bir ihtiyaçtır. İnsan içinde mutlu olma isteğini daima taşımaktadır. 'Hem yaşanılan dünya için hem de ölümden sonra var olacak sonsuz âlem için iyilik ve güzellik isteyin (Bakara 2/201)' anlamındaki ayet İslam dinine inananlar için mutluluğun din ile olan bağını ortaya koymaktadır.

Bu bilgilerden yola çıkılarak din; 'insanı özüne ve yaratıcısına bağlayan yol ve sistem' şeklinde tanımlanabilir[*]. İslam dini sistemli olmakla beraber, kurumsal değildir. İbadet etmek için ve din ile bağın devam ettirilmesi için bir kuruma ihtiyaç duyulmaz.

[*]Prof. Dr. Öznur Özdoğan ile yapılan 06.12.2019 tarihli görüşmeden derlenmiştir.

1.2. Dindarlık Nedir?

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi teistik dinlerin düşünce tarihinde aynı sorulara cevap aranmıştır. Din ne olduğu, nasıl anlaşıldığı, nasıl açıklandığı, nasıl yorumlandığı, nasıl anlamlandırıldığı ve nasıl yaşandığı sorularının yanıtları siyasi, toplumsal, fıkhî ve felsefi anlayışlar açısından farklılık göstermektedir. Dindarlık Kur'an'a ait bir kavram olmadığından Müslüman toplumlarca batı kaynaklı tanımlamalarla birleştirilmiştir. Glock, karmaşık bir görgü bilim olduğunu savunduğu dinin yalnızca geleneksel anlayışın beklentileri gibi tek boyutlu değerlendirme ile anlaşılamayacağını savunur (Glock, 1998: 274). Mardin (1969: 31) dini tanımlarken;dinin eylemlere aracılık eden bir işlevi olduğunu belirtmekte ve dindarlığın çeşitli şekillerde yaşanmasını bu eylemlerin farklı şekillerde sürdürülmesine dayandırmaktadır.

Bireylerin dinî yaşamını değerlendirirken, bireysel tutum ve davranışlarının temel alınarak, dinî yaşam alışkanlıklarının temel alınarak, aile içinde ve yaşanılan toplum düzenine karşı tutumlarının temel alınarak ve davranışlarının temel alınarak araştırılınabilineceğini belirtenler de olmuştur (Çarkoğlu ve Toprak, 2000: 42). Türk kültründe de bu dinî yaşam alışkanlıklarının yaşanması bakımından çeşitli yönleriyle ele alınmış dindarlık sınıflamaları yapılmıştır.

Hiemmelfarb dindarlığı "bir kişinin mensubu olduğu dine ait ilgiler, inançlar ya da faaliyetlerle meşgul olma düzeyi" şeklinde tanımlarken; Roof bu kavramı, "doğaüstü ve/veya yüksek değerlere ilişkin bireyin inanç ve davranışlarının hem kurumsallaşmış hem de kurumsallaşmamış şekilleri" olarak tanımlamıştır (akt: Yıldız, 2001: 23). Dolayısıyla Onay'ın da belirttiği gibi (2001: 440) dindarlık kavramının tanımı yapılırken, "her bir ölçeğin kendine göre tanımladığı çerçevede, kişilerin ne kadar dindar olduğunu gösteren bir ifade" şeklinde belirtilmektedir(Onay, 2001:439).

İbn Sînâ (1037)	Gazali (1109)	H. Ziya Ülken (1958)	Abdullah H. M. Al-Khalifah (1994)
Ârif	İlime nail olanlar	Felsefi iman	Batınî/kalbî
Âbid	İman edenler	Kelamcının inancı	
Zâhit	Benliklerinin heva ve heveslerine uyanlar	Kömürcünün imanı	Zahirî/davranışsal

Akıl sahibi olan, kuşku duyabilen, anlamak için çabalayan, düşünebilen, sorgulayabilen, anlamlandırabilen, yorumlayabilen, açıklayabilen, kutsallaştırabilen ve tecrübe edebilen bir varlıktır insan. İnsanın bu özellikleri onun karakterinin farklılaşmasını sağladığını, farklılıkların ise söylem ve düşüncelerini şekillendirdiğini belirten Kutlu (2001:16); insan tabiatındaki psikolojik eğilimleri dört tipolojiyle ele alır. Bunların ilkini Tepkisel/şiddet yanlısı, ikincisini akılcı, üçüncsünü gelenekçi, dördüncüsünü sezgici - tecrübeci, beşincisini radikal ve altıncısını uzlaşmacı şeklinde isimlendirir. Farklı din söylemlerinin ve düşünce ekollerinin bu psikolojik tipolojilerden bir ya da birkaçının bireylerin sosyal hayatının, dinî hayatının ve düşünsel hayatının şekillendirilmesinde ve kurumsallaştırılmasında öne çıktığını da belirtir(Kutlu,2001:16).Halife (1994: 12-13), İslâm'da dindarlığı iki boyutlu ele alırken ilk boyutunu; bireyin, evrenin Yaradan'ına duyduğu ve inanç esaslarına tam ve içten inancını belirten inanç/batınî/kalbî şeklinde tanımlamaktadır. Yaradan'ın buyruklarına koşulsuz bir teslimiyetle Allah'ın yasaklarından kaçınma çabasını, inanan bireylerin

gündelik tutumlarının yansıttığı dindarlığı ise davranış/zahirî/amelî boyut olarak tanımlamaktadır.

Dindarlık tipolojileri her zaman tartışılmış, konu üzerine çalışma yapanların da fikir birliği olabileceği bir formül olarak inanç, ibadet ve ahlâk boyutları şeklinde ele alınmıştır. Bu boyutların tutarlı ve dengeli bir şekilde inanan bireydeki yansıması birçok araştırmacının kabul edebileceği dindarlığın yönlerini sunabileceği düşünülmektedir.

Hilmi Ziya Ülken, inan insana üçlü inanç tasnifi içinde yer verir. Ona göre üç tür inançtan söz edilebilir. Birincisinde, *kömürcünün iman*ına sahip olanların inanç şekli daha çok sağduyu sezgisine, taklide ve saf şekilde kabul edilmiş eğitime dayalıdır. Bu bireyler kendilerine ya da inançlarına karşı herhangi bir eleştiriye ve tartışmaya katlanamaz. Kömürcü imanı olarak belirttiği inanç tipinin kendi temeli içinde sarsılmaz bir yapısı olmasına rağmen düşünceye dayanan, fikrî bir temeli olmadığını vurgular (Ülken, 1958: 230; Ülken, 1963: 54). İkinci inanç tipini, kanılarını inanç öğretilerinden çıkaran aklın inancı olarak tanımlarken, *kelamcının inancı* şeklinde de ifade eder. Bu bireyler inançlarını saf akıldan delillendirerek edinirler. Ülken, medrese kelamında ve skolastik felsefe içerisinde bu inancın yer aldığını belirtir. Üçüncü inanç tipi olarak *felsefi iman*ı veren Ülken, bu inanç tipinintemelinde eleştirel aklın yer aldığını, aklın eleştirerek doğru olmayan bilgileri temizlediğini, ardından inancın zihin ve duyudan ayrılarak yeniden doğduğunu belirtir. Bu inanç türünü diğer iki türden önde görmesinin sebebini zihnin araştırmasına ve şüphe duyarak doğruyu incelemesine dayandırmaktadır (Tan, 2018: 629).

Toplum içerisinde yaşayan bireyler birbirlerinin dindarlığını dinî kültürün ortaya koyduğu gözlemleyebilecekleri ibadet esaslarına göre değerlendirmektedir. Bu değerlendirmenin gözleme dayalı olması dışında tarafsızca, bireysel yorum katılmadan gerçeği ortaya çıkarıp çıkarmadığını bilmek zordur. Konu üzerine araştırma yapan bilim

insanlarının dahi araştırma kapsamında inancı belirten varsayımlarının kendi kişisel inanç yapısının izlerini taşıdığını görmek mümkündür (Mutlu, 1989: 194).

Batı kaynaklı çalışmaların kendi kültür ve kavramlarıyla gerçekleştirildiğini belirten Geertz (2001: 155) bu araştırmacıların ve konu üzerine araştırma yapanların bu çalışmaları olduğu gibi almalarının, basit uyarlamalar yapmalarının bireyler üzerinde sistematik bir çarpıtmaya neden olacağını savunur. Araştırmacıların bireysel anlam çerçeveleri, tüm algılarını baskısı altına alacak kadar güçlenmişse, başkalarının ne düşündüğü ya da hissettiğini anlayacak teorilerinin sadece yüklemelerden ibaret olduğunu da ekler (Geertz, 2001: 156).

Birçok araştırmacı, bilim insanı, felsefeci dindarlığı geçmişten günümüze farklı şekillerde tanımlamaktadır. Dindar insan kategorizasyonunda ise doğu ve batı kültürlerinde dikkat çeken üç isimden bahsedilebilir.

Batı kaynaklarında adı Avicenna olarak geçmekte olan ve "filozofların prensi" şeklinde tanımlanan İbn Sînâ İslâm dünyasında bilim ve felsefe alanındaki çalışmalarıyla oldukça tanınmıştır. Çağının diğer düşünürleri tarafından kendine has düşünce sistemi "eş-şeyhü'r-reîs", "hüccetü'l-hak, şerefü'l-mülk, ed-düstûr" gibi ünvanlarla da anılmıştır (Alper, 1999: 319). İbn Sînâ'nın din ile ilgili felsefi düşünceleri vahiy dilinin yapısından insanlık için dinin gerekli olup olmadığına kadar birçok konu etrafında yoğunlaşmaktadır. İbn Sînâ için ahlâk felsefesinin temel kavramları sebebine odaklanılan bir bakış açısıyla incelenmedir zira bu kavramlar insan davranışlarını ölçmekte ve değer yargılarını belirlemektedir. Sînâ'ya göre bireylerdeki Yaradan bilinci ne kadar sağlam ve derin olursa; dinin sunduğu değerlerin yaşanması da o derece mükemmel olacaktır (Durusoy, 1999: 330).

İbn Sînâ, İşaretler ve Tembihler kitabının âriflerin özellikleri bölümünde yer verdiği inanan bireyleri dinini yaşayış biçimlerine göre üçlü sınıflandırma ile

tanımlamaktadır. İbn Sînâ: "Dünya metaından ve güzelliklerden yüz çeviren kimseye 'zâhit'; namaz kılmak, oruç tutmak gibi ibadetlere devam eden kimseye 'âbid'; Hakkın nurunun sürekli sırrında parlamasını dileyerek, düşüncesiyle aşkın âleme yönelene 'ârif' adı özgü kılınır. Bazen bunların bir kısmı diğerleriyle birleşir" (İbn Sînâ, 2017: 182).

Bu sınıflandırmanın ana başlıklarını 'ârif', 'âbid' ve 'zahid' olarak yapmaktadır. Bu kavramlar dindarlık tartışmalarına kaynaklık etmesi açısından tartışılacaktır. Kur'an'daki dini anlatan ve toplumda bir arada yaşayan bireylere aktaran kişiler tarihte âlimler ve ârifler olarak adlandırılırdı. Yazılı olan kitabı, metin şeklinde inceleyip ondan hayata uygulanabilir hükümler ortaya koyan bilginler âlimler, 'dini kendi ârifane ve şiirsel anlatımıyla hayata geçiren sıradan' halk insanları ise ârifler dir (Kılıç, 1998:163).

Asıl adı Ebû Hâmid olmasına rağmen Batı kaynaklarında skolastiklerce Abuhamet ve Algazel şeklinde anılmaktaydı. Dünyaya geldiği kasabanın adına ithafen Tûsî diye de bilinmesiyle birlikte en çok bilinen adı Gazzâlî'dir (Gazzâlî; Çağrıcı, 1996: 489).

Gazzâlî din birey ilişkisinin; bireyin yaratıcısını ve yaratısından gelen bilgileri kabul etmesi ile başladığını söyler. O bireyler için dini gelişimin kendi kabiliyetlerince sürdürdüğünü birçok eserinde belirtir(Topuz, 2011: 166).

El Munkızu Min ad Dalal (s:15) eserinde Gazzâlîkendisinin sorgulayıcı bir yapıya sahip olduğunu belirtmekte ve hakikate ulaşmak için hangi dini gelişim seviyelerinden geçmek gerektiğini açıklamaktadır. Aynı eserde bireylerin dini anlamalarında güdülerinin, algılarının ve ilgilerinin önemine dikkat çekerken; bireyin kişiliğinden kaynaklanan bu özelliklerin gelişim seviyelerinin bireyin dinî tutum ve davranışlarını da şekillendirebileceğini vurgular(Topuz, 2011:161).

Gazzâlî bireylerin dindarlıklarını kişilik özelliklerinin gelişimine göre üçlü bir tasnifle ele alır. Topuz (2011) onun bu tasnifini 'iman edenler, ilme nail olanlar ve

benliklerinin heva ve heveslerine uyanlar'şeklinde aktarır ve açıklar: 'heva ve heveslerine uyanlar' olarak Gazzâlî'nin 'ibaheci(kafir)' olarak adalandırdığı bireylerin yaratıcıya, O'nun elçisine ve ahiret gününe inanmaktan kaçınarak dinî konuları reddenler olduğunu ve sadece seküler bir hayat benimsediğini belirtir. 'İman edenler' ise 'mümin' ve 'münafık' olarak ikiye ayrılır. Münafık olarak yalnızca diliyle iman ettiğini belirten fakat kalben inanmayan bireyleri ele alır ve hırslı, dünya işleri için dinden faydalanan, kendi çıkarları için değiştirdikleri dinî eseslar yüzünden diğer insanları yanıltan özelliklere sahip olduklarından bahseder.Müslümanlar olarak ele aldığı bireylerin ise iman esaslarını hem kalpleri ile ham de dilleri tasdik ettiklerini, ancak dinî davranışları manevi bir tatmin içinde olmaktan ziyade emir olduğu için yerine getirdiklerini belirtmektedir. 'İlme nail olanlar' ise kendilerine ilim verilenler olarak kabul edilen toplumun benimsediği üstün özellikleri kendinde toplayan, dinî davranışları yerine getirdiklerini ve ilim, tövbe, dünya, insanlar, benlik, teslimiyet, şükür, ibadet, kibir gibi özelliklerini terbiye edebilen bireylerin de 'ilme nail olanlar' gibi bir imana sahip olabileceğini belirtir(akt:Topuz, 2011:170).

İnsancıl psikolojinin önde gelen isimlerinden olan Allport çağının pozitivist ve determinist anlayışlarına baş kaldırarak dinin bireyin kişilik gelişimine katkı sağladığını savunmuştur(Allport, 2004: 8).

Allport bireylerin kişiliğinin bir parçası olduğunu düşündüğü dinin yalnızca duygusal değil aynı zamanda bilişsel özelliklere de sahip olduğunu belirterek "*The Individual and His Religion*" adlı eserini din psikolojisi alanına katmıştır. Eserde kişilik, din ve kişilik çatışmaları ilişkisine yer verirken; deneysel çalışmalarını da sürdürerek meslektaşı Ross ile birlikte bir dindarlık tipolojileri ölçeği de geliştirmiştir (Öztürk, 2015: 12).

‘Dinî yönelimi ölçmek üzere yapılan çalışmlar’ kısmında ayrıntısına yer verilen ‘The Religious Orientation Scale (ROS)’ çalışmasında J. Michael Ross ile birlikte bireylerin dinî yönelimlerine göre iki dindarlık tipolojisine ayırmış ve ‘içsel (intrinsic) dindarlar, dışsal (extrinsic) dindarlar’ olarak adlandırmışlardır.

Bireyleri dinî tutumda ve davranışta bulunmaya yönlendiren ana sebeplere odaklanılarak ayrılan bu kategorizasyonda; ortam ve şartlara göre değişiklik görülen bireyler ‘dış güdümlü dindarlar’ olarak ele alınır. Allport ve Ross ‘un dış güdümlü dindarlık tanımlaması İbn Sînâ’nın *âbidler* olarak ele aldığı sınıf ile Gazzâlî’nin *münafıklar* olarak ele aldığı *aldatıcı dindarlara* benzetilebilir. Bu üç tipolojide de din, belirli bir fayda sağlıyorsa yönelinen, amaca ulaşmak için kullanılan bir araç niteliğindedir.

Bazı durumlarda dine yönelmenin dışsal amacı olarak cennet isteği/ cehennem korkusu alınabilirken; bazı durumlarda ise sosyal statü kazanma ya da üzüntülü durumda teselli bulmak alınabilir.

‘İç güdümlü dindarlar’da ise dine yönelimdeki düşüncenin kendi içinde etik, sorgulanmış, istekli ve yeni bir bilginin doğruluğu karşısında değiştirilebilmesi Allport ve Ross tarafından belirlenen ilkelerdir. Bu tanım İbn Sînâ’nın sorgulayan, düşünen, içselleştiren dindarlar olarak tanımladığı *ârifler*e, içlerinden gelen yönelimleri ve ölünden sonraki ödül/ceza kaygısı gütmeden yalnızca Yaradan’ın rızası için dinî davranışı severek isteyerek sergilemeleri yönünden ise Gazzâlî’nin *zevk alınan dindarlık* tanımlamasına benzetilebilir.

Bugün dindarlığın farklı boyutları ve tipleri tartışıldığı gibi geçmişte de bireyler manevi yaşantıları göz önüne alınarak çeşitli tiplemelere ayrılmışlardır. Dindarlığın dışarıdan görünümü olan ibadet etme sıklığı da bu tiplemelerin geliştirilmesinde başat faktör olmuştur. Bunlar arasında kaynaklarda en sık karşımıza çıkan âbid dir. *Âbid*

kelimesi Arapça ‘a-b-d’ kökünden gelmektedir. Bu kök Arapçada farklı bablarda kullanılan bir fiildir. İlk olarak mazi şekli ile عبد (abede), muzari şekli يعبُد (y‘abudu) mastarı ise عبادة - مَعْبَدا - مَعْبَدة (ib‘adeten – m‘abeden ve m‘abedeten) şeklinde metinlerde rastlamak mümkündür. Türkçe karşılığı “boyun eğme ve itaat gösterme” anlamındadır (Feyyumî, Babî akt. Akça, 2004: 174).

Âbid kelime anlamı olarak Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’nde “âhiret saadetinin ibadetle kazanılacağına inanarak kendisini ibadete veren samimi dindar” şeklinde tanımlanmaktadır. Dinî Kavramlar sözlüğünde ise “hizmet eden, itaat eden, kulluk eden ve ibadet eden” anlamlarında tanımlanmıştır (Karagöz ve Ark. 2006: 3). Arapça a-b-d kökenli olan kelime Kur’an-ı Kerim’de *‘âbid’* olarak bir ayette tekil şekilde yer alırken ‘âbidûn, âbidîn, âbidât’ şeklindeki çoğul haliyle de on bir ayette görülmektedir (Uludağ, 1988: 307).

Peygamber döneminde ibadete çok düşkün olan ve sahabeler olmasına rağmen bu kişilere özellikle *âbid* denildiğine dair herhangi bir rivayette rastlanmadığı belirtilir (Uludağ, 1988: 307). Osman’ın halifeliği döneminde çıkan siyasî karışıklıkların ardından bazı Müslümanların dünya işlerinden el etek çekerek kendilerini ibadete verdikleri görülmüştür.

Hicri birinci asrın sonlarından başlayarak sayıları git gide artan *âbid* ve dindarlara nâsik, zâhit gibi adlar verilmiştir. Halk, İslâm’ı yalnızca bu kişilerin gerçek anlamda yaşadığına inanmış ve bu bireylere saygı duyup, sevgi göstermişlerdir. *Âbid* olarak adlandırılan bu kişiler öyledir ki; gündüzleri oruç tutup geceleri namaz kılarak geçiren ve devamlı Kur’an okuyan kimselerdir (Uludağ, 1988: 307).

Ehl-i sünnet için her iyi Müslüman *âbid* olduğu gibi herhangi bir sufî de âbiddir, fakat her *âbid* için sufi ya da ârif terimleri kullanılmaz. Yalnızca sevabı için çok fazla ibadet edenler *âbid* olarak kabul edilirken; keşf ve irfan sahibi olabilmenin tasavvufu

yaşam şekli olarak benimsemekle olacağını ve ancak böyle sufî veârif olunabileceğini belirtilir (Kuşeyrî, 1966; akt: Uludağ, 1988: 307).

Zaman içinde *âbid*, ârife göre daha düşük görülen bir mertebe olarak daha az değerli bulunmuştur, öyle ki bazı edebi eserlerde âbid küçümsenmiştir. Bu şekilde verilebilecek örneklerden Bâyezîd-i Bistâmî şunları kaleme almıştır: "Allah, saf marifeti taşımaya müsait olmayan kalpleri ibadetle meşgul eder" (Sülemî, 1969; akt: Uludağ, 1988:307). Cüneyd-i Bağdâdî ve Mansûr b. Ammâr gibi sûfîler ise *âbid*lerin Yaradan'ın yardımına kavuşanlardan olduklarını ifade etmişlerdir. Fakat sadece sevap kazanmak üzere kendilerini ibadet ve taata adayan *âbid*ler, bir miktar para karşılığı çalışan işçilere benzetilmiştir. İbnü'l-Arabî ise *âbid*leri, zâhitleri ve sıradan sûfîleri "hakikat ehli" diye tanımladığı ârîflerden ayırır; ona göre sadece ârifler kalp ehli olup, onlar evrenin yaratılışındaki ilahî sırrın farkında olan, etrafındaki sürekli oluş halinde bulunan nurları düşünebilenlerdir (Fütûhât: 162; akt: Uludağ, 1988: 307). İbnü'l-Cevzî âbid ve zâhitlerin ilimden uzak durdukları için şeytanın etkisine çok fazla açık olduğunu belirterek, onları sert bir şekilde eleştirmiştir (Telbîsü, 1937; akt: Uludağ, 1988: 307).

'El İsarat ve't Tenbihat' eserinde İbn Sînâ, 'Fi Makamati'l Ârifin' başlığı altında dindar insanı *zâhit, âbid* ve *ârif* adını verdiği üç sınıfa ayırır. Sunulan bu üçlü tasnifle bir taraftan insanların filozof, sufi ve dindar kişiliklerini vurgularken diğer taraftan da ahlakî dereceleri vurgulamaktadır. Bu tasnifin her birinde ahlakın algılanışı ve yaşanışı farklılık taşımaktadır. İbn Sînâ'ya göre, "*âbid*" ibadetlerini yapan, dindar bireyleri niteler. Bu tanıma göre, namaz kılmak, oruç tutmak gibi ibadetlerini yerine getiren bireylere "*âbid*" denilir (İbn Sînâ, 2017:182-183).

Nazarî akıl gücünde tam yetkin olmayan fakat amelî akıl gücünde yetkin olan benliklere*âbid* ve *zâhit* denilebileceğini savunan Saruhan (2009) 'İbn Sînâ'ya göre *zâhit* ve *âbid*, ölümden sonraki gerçek mutluluğun duyusal hazlarda olduğuna inanan

benliklerdir.' der. Bunların ibadete olan yönelimlerini, cennet sevgisi ve cehennem korkusuyla açıklamaktadır. *Âbid* olarak tanımlanabilecek bireylerin aklî hazları tadabildiğini fakat Yaradan'a aklî olarak tatma sevincini hiç yaşayamadıklarını aktarır (Saruhan, 2009: 129).

Arapça z-h-d köküünden gelen zühd kelimesinin ism-i faili *zâhit* dir. Sözlüklerde ilgisiz davranışlarda bulunmak, yüz çevirmek (TDE Ansiklopedisi, 2004: 672), ilgi duymamak, değersiz bulmak (Öztürk, 1993: 638), dünyevi işlerden kendini uzaklaştırarak ve Allah'tan korktuğu için günahtan kaçınarak, kendini ibadete adamak anlamlarında zühd kelimesi kullanılır. Kâmus-ı Türkî'de ise; takvâ ve zühd ile meşgul olan, âbid, müttakî şeklinde tanımlanan *zâhit*; Lugat-ı Nâcî'de, zühd ile muttasıf olan, perhîz-kâr, müttakî olarak yer almaktadır (Sucu, 2007: 232). Arapça da zahada زهد "vazgeçti, kaçındı, terketti" fiilinin masdarı olan 'zühd' Türklerin İslamiyete geçişi sonrası ilk yazılı eserlerinden olan Atebet-ül Hakayık'da da 'dünya nimetlerinden vazgeçme' anlamında kullanılmıştır. '*Zâhit*' kelimesi ise sözlüklerde dünyadan yüz çeviren, dinî emirleri özenle yerine getirirken dünya işlerini terk eden, 'zühd ve salah ile muttasıl olan sofu, perhizkâr kimse' anlamlarında verilmiştir (Ayverdi; akt. Uğur, 2010: 7). İbn-i Sina (2017:182)İşaretler ve Tembihler eserinde *zâhit*i dünya güzelliklerinden ve nimetlerinden yüz çeviren kimseler olarak tanımlar. Kur'an-ı Kerimde bir ayette ise 'gerçek değerini bilmeyenler, düşük bedele satanlar' anlamında geçmektedir (Yusuf Suresi 12/20).

Zühd anlayışını rahbaniyetle açıklayan Güler (2019) Kur'an'ın bu anlayışa sıcak bakmadığını Hadid suresinde geçen "Ruhbanca riyazete gelince, Biz onlara bunu emretmedik, Allah'ın rızasını kazanmak arzusuyla onu kendileri uydurdu. Ama sonra ona, (her zaman) gerektiği gibi uymadılar, böylece biz, (gerçekten) iman etmiş olanlara karşılığını verdik, ama onların çoğu yoldan çıkmışlardır."(Hadîd 57/27) ayetiyle delillendirmektedir. Zühd'ün Kur'an'i bir kavram olmadığını *zâhit*in ise Yusuf

suresinde değersiz anlamında yer aldığını da ekler. Sadece ruha önem vererek bedeni lanetlemenin Hint inançlarından geldiğini, bu inanışlarında kültürle karşılaşması sonucu şeyhlik makamı oluşturarak putların yerini alan bir yapıya neden olduğunu belirtir.

"Kul, zararlı şeylerden çekinmek için, pek mahzurlu olmayan şeyleri terk etmedikçe muttakilerin derecesine ulaşamaz." Mâce'nin 'zühd' başlığındaki bu aktarımından da anlaşılabileceği gibi zühd'ü yaşayan *zâhit*leri muttakilerle eş tutarak, muttaki, *zâhit* olarak adlandırılan bireylerin kendisine haram kılınmayanları dahi haram şüphesiyle uzak duran dinde aşırılığa gidenler olarak tanımlanmaktadır (İbn Mâce, akt. Üzümcü, 2018: 72).

Edebiyatta ise *zâhit* gösteriş için ibadet eden, kaba ve sofu kimseler olarak tasnif edilmiştir (Uğur, 2010: 20).

"Vermişim canımı korkmam ölümden
Zâhit bilmez gerçeklerin yolundan
Yezit oğlu yezitlerin elinden
Çok demdir didardan kaldım erenler" (Pir Sultan Abdal; akt. Uğur, 2010: 20)

"*Zâhit* bizi ta'n eyleme
Hak ismin okur dilimiz
Sakın efsane söyleme
Hazret'e varır yolumuz"(Muhyî Konyalı Âşık, akt: Uğur, 2010: 26)

"*Zâhit* müzeyyen oldı 'avâm içre zühd ile
Fârig degilse kendiden olmuş o pür-gurûr" (Erzurumlu İbrahim Hakkı, akt: Sucu, 2007: 236)

Yukarıda geçen Pir Sultan Abdal'ın dörtlüğüyle de *zâhit*; "âşıklık halinden anlamayan, duygusal bir inceliğe sahip olamayan, sevgiyi ve merhameti mihenk kabul etmeyen" kimseler olarak tanımlanır (Uğur, 2010: 20).

Uludağ (1995:581) tasavvuf terimleri sözlüğünde ise *zâhit*in 'ham sofu, ham ruhlu, pişmemiş, olgunlaşmamış, dinin özünden habersiz şekilci ve zâhirci kişi, ârif ve âşık olmayan kimse' anlamlarına da geldiğini belirtir.

Türkoloji üzerine yaptığı çalışmalarıyla önde gelen bilim insanlarından olan Mengi ise bir çalışmasında '*zâhit*' in divan şiirlerinde nasıl tanımlandığını aktarmıştır. *Zâhit*; divan şairinin sıklıkla kafa tuttuğu, adından vaiz, molla, sufi olarak da bahsettiği, toplumsal baskının, katı şeriat kurallarının, değişmez sayılan inançların savunucusu ve uygulayıcısı olarak tanıtılır. Fuzulî gibi divan edebiyatçılarınca *zâhit*; gönül erinin tersine sadece dünya ve ahireti kazanma kaygısı içinde olduğundan, etrafına karşı sürekli öfkeli olmasından, insanları davranışlarının haram olduğunu söyleyerek ötekileştirmesinden, başkalarına yüksekten bakmasından, söyledikleri ile yaptıkları birbirini tutmamasından, hırslı, açgözlü, ikiyüzlü, biçimci, insanın özüne değil, dış görünüşüne değer veren tavırlarından dolayı kınanmıştır (Mengi, 2000: 216).

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ilk kez İslâm'da birilerine *zâhit* denilmeye başladığını, Hz. Peygamber dönemlerinde zühd hayatını iman ve İslâm şeklinde yaşadıklarını, daha sonraları *zâhit* ve âbid şeklini aldığını, ibadette aşırıya giden, dünya işlerinden el etek çeken grupların oluşmaya başladığını, bunların kendilerine özgü yollar edindiğini belirtir (Telbîsü İblîs, akt. Ceyhan, 2013: 531).

Edebiyattaki örneklerine de bakıldığında *zühd* ile *irfan* arasında bir derecelendirme göze çarpmaktadır. İlk basamaklar için *zühd* ve *zâhit* ifadeleri kullanılırken, *ârif*ve *irfan* olgunluğu ifade etmek üzere kullanılır olmuştur. Sucu (2007) bu derecelendirmenin tasavvufta gelişen marifet ve irfana dayalı bir anlayıştan

kaynaklandığını ileri sürmektedir. “Bu anlayışa göre; *zâhit* zâhirperesttir, ârif ise hakîkatperesttir.” Sucu (2007)Kuşeyrî’den naklettiği “*Zâhit* senin burnuna sirke ve hardal çektirir, ârif ise sana misk ü anber koklatır.” dizeleriyle Yaradan korkusundan ve Cehennem azâbından bahsedenin zâhit, Yaradanın daimi sevgisinden bahsedenin ise ârif olduğunu; birinin celâlden dem vururken, öbürü cemâlden sözettiğini vurgular (Sucu, 2007: 242).

Arapçada fail olan ʿrf kökünden gelen ʿ*ārif*عارف "bilen, usta, tecrübeli kimse, irfan sahibi" sözcüğünden türetilmiştir. Türk dil kurumları sözlüğünde ise ‘çok anlayışlı ve sezgili (kimse)’ şeklinde tanımlanmıştır (TDK, 2019). İslam ansiklopedisinde ise *ârif* bir sıfat olarak "Tanıyan, bilen, vakıf ve aşina olan, halden anlayan" anlamlarında verilmiştir (Uludağ, 1991: 361).

İşaretler ve Tembihler kitabı İbn Sînâ’nın son dönemlerinde kaleme aldığı kitaplarından olduğundan felsefesinin özünü yansıttığı görüşü yaygındır. Eserin dokuzuncu bölümünde yer alan ‘Makamâtü’l Ârifin’ başlığında ele alınan inan insanların dereceleri için Fahreddin Râzî bundan ne önce ne de sonra bu ayrımın bu kadar güzel yapılamayacağını “Bu bölüm alıntılanmayı kabul etmeyecek kadar, bütünüyle güzel olan bir bölümdür. Ancak yine de biz bunun içerisinden en güzel olan şeyleri seçerek alacağız” sözleriyle vurgulamıştır (Râzî,1986; akt: Eşlik, 2008: 73).

İbn Sînâ eserinde *ârif*i şu şekilde anlatmaktadır:

“*Ârif* ilk Gerçek’i, O’ndan başka bir şey için istemez ve O’nu bilmeye, herhangi bir şeyi yeğlemez ve de ilk Gerçek’e ibadet etmesi, sadece O’nun ibadete müstahak olması nedeniyledir.” (İbn Sînâ, 2017: 184).

Ona göre *ârif*; toplum içinde yaşayan en örnek kimsedir. Güler yüzlü, şen, nazik, iyiliği en güzel şekilde aktaran, kötülüklerden uzak durulmasını gereğince belirten,

hikmetli, cesaretli, hoşgörülü, affedici ve merhametli, tevazuundan küçüklere karşı da saygılı olan erdem sahibidir (İbn Sînâ, 2017: 188).

İbn Kayyim el-Cevziyye göre *ârif* kendisini 'muhavvilü'l-ahvalin' tasarrufuna bırakabildiğinden, ne geçmişe hayıflanır, ne de geleceğe kaygı duyar, her vakitte yapılması gerekeni yaptığından 'ibnü'l-vakit'tir, halkla birlikte olduğu ve halkı görmezden gelmediğinden saf suyun kabın şeklini alması gibi şekli değişiklikler gösterse de; Hak'la olan özü içindeki su gibi değişmemektedir. *Ârif*in insanlarla ilişkisi Yaradan'ın yarattıklarıyla olan şefkat ilişkisine benzediğinden *ârif*i görenler Yaradan'ı hatırlar (Uludağ, 1991: 362).

İbn Sînâ'ya göre *ârif* adı, Yaradan'ın nurunun sürekli özünde parlamasını dileyerek, düşüncesiyle, tasavvufta Yaradan'a ulaştıran üçüncü basamak olan aşkın âleme yönelene özgü kılınır. En kısa ifadesiyle, *ârif*, akıl yoluyla bilenken, âlim ise duyularla bilene denir (Saruhan, 2009: 129).

İbn Sînâ' ya göre *ârif* de ilim üzerindeki derinleşmesine göre sırasıyla irade, riyazet, vakitler, gaib-hazır mukim-yolcu, nail ve vusul (kavuşma) derecelerini geçmektedir. Eşlik(2008: 75), İbn Sînâ'nın bu derecelendirmesinin tasavvufî derecelendirmeden ayrılan yanının son basamaktaki bir olma (ittihad) yerine kavuşma/dokunma (ittisal)'nın yer almasına bağlamaktadır.

Hökelekli (1996) dindarlığın dinlerin farklılaşmasına rağmen dinî yaşam ifadeleri bakımından aynı temel yaklaşım üzerinden değerlendirilebilineceğini belirtir. Glock ve Stark'ın 'ideolojik, ibadet, tecrübe, entelektüel ve etki' olmak üzere yaptıkları beşli sınıflandırmasını dinî yaşamın uzandığı alanlar şeklinde tanımlayarak 'dinin genişlemesine boyutları' olarak ele alır (Hökelekli, 1996: 74). 'Dinin uzunlamasına boyutları' olarak ele aldığı sınıflamada ise dinî gelişim göze çarpmaktadır. Burada Gazzâlî'den yola çıkan Hökelekli, dinî gelişimin en başında taklitle gelen bağlanmayı

içeren tasdik ve kabulün olduğu '*taklidi iman'* aşamasında değerlendirir dindar insanları. '*Fikir/tahkiki iman*' aşamasında ise birey, dinî konularla ilgili araştırmalar yapıp kavramaya çalışır ve mantığına oturttuğu bilgilerle 'ahenkli bir kâinat görüşü' ne sahip olur. Dinin uzunlamasına boyutları arasında ele aldığı üçüncü aşama ise '*marifet*' aşamasıdır. Bu üçüncü aşamada ise bireyin inandığı aşkın varlık ile psikolojik ilişkisinden bahsedilmektedir. Dindarlığın niteliğinin değerlendirilmesinin yapıldığı 'dinin derinlemesine boyutları'nda ise Allport'un dinin aracı olarak görüldüğü 'dış güdümlü din' ile amaç olarak dini benimsendiği 'iç güdümlü din' ayrımından yola çıkılmıştır(akt: Hökelekli, 1996: 75-77).

A-b-d kökü üzerine tefsir alanında gerçekleştirilen doktora tez çalışmasında çokça ibadet eden anlamında kullanılan *âbid*kelimesinin neden bu şekilde algılandığını görmek mümkün.Kelimelerin asıl manasının zamanla değişmesiniİzutsu izafî terimi ile, "kelimenin kökünden gelmeyen, fakat içinde bulunduğu münasebet sisteminden doğan mana" olarak tanımlamaktadır (İzitsu, 2011: 27). Akça (2004:208) "İbadet" kelimesinin de Kur'ân'da, kök anlamının yanında izafî anlamlar da taşıdığını, kelimenin Sami dil geleneğinden getirdiği "çalışmak, yapmak, hizmet etmek" anlamınınKur'an'da zayıfladığını, "ibadet" insanın Allah'a karşı olan gönülden bağlılığını davranış olarak ortaya koymayı ve Allah bilinciyle çalışmayı belirten bir kavram haline geldiğini belirtir. Arapça sözlüklerde, kölenin efendisine hizmetini ifadeetmek için (عبد) 'a-b-d kökünün değil (خدم) h-d-m kökünün tercih edildiği bildirilmektedir (İbn Manzûr, Lisanu'l Arabi'l-Muhit, 1955:277). Ancak bu kök Kur'an'da kullanılmamaktadır. Yine İncil'lerdeinsanın her türlü yapıp etmesi 'a-b-d köküyle karşılanırken Kur'an bu eylemler için(فعل) "f-'a-l" ve (عَمَلَ), 'a-m-l kökünü tercih etmiştir. Kurban ve hac gibiritüelleri ifade etmekte tercih edilen kök ise (نَسَكَ) n-s-k- kökü olmuştur. A-b-dkökü böylece ağırlıklı olarak Allah inancı ile Allah için yapılan davranışları,üretilen aktiviteleri ifade etmekte kullanıldığı görülmektedir. Ancak zamanla

“ibadet”kelimesinin anlamı daralmış ve ibadet; bir Tanrı’ya inanma ve ritüellerle sınırlı halegelmiştir. Bu şekilde anlaşıldığında “ibadet”, Türkçe’ye “tapınma” olarak tercümeedilmektedir. Halbuki “tapınma”nınyalnızca inanılan varlığa karşı gösterilen saygınındışa vurumu olan, belirli davranışları içine alır. “İbadet” ise Kur’an çerçevesindenbakıldığında “inanan insanın hayatı boyunca yapması gereken her türlü iyi işikapsamakta ve “kamil insan” olma yolunda kişiyi eğiten bütün vasıtaları da (namaz,oruç, zekat, hac, dua gibi.) içine almaktadır. Yani Allah bilinciyle dürüstçe yapılan,kendisine, çevresine veya topluma yararlı olan her iş “ibadet” kapsamına girdiği, örneğin;temiz yollardan kazanç elde etmek için çalışmanın tapınma değil, ibadet olduğu söylenmelidir.

İbâdet kavramınınibadet etmeyi de içine almakla beraber daha aşkın bir anlam taşıdığı tefsir alanında Akça (2004:209)’nın çalışmasıyla da ortaya konmuş ve din psikolojisi alanına da büyük oranda katkı sağlamıştır.Dolayısıyla âbid kavramının anlaşıldığı çokça ibadet etme, kavramın yalnızca bir boyutunu içine alır. Toplum algısında tarihten günümüze kavramın sadece bu boyutuyla yer aldığı da yukarıda geçtiği şekliyle göze çarpmaktadır. Kur’an, Yaradan bilinciyle yapılan ve Yaradan tarafından onaylanan her eylemi,her sözü, her tavrı ibâdet olarak kabul etmekte ve Allah’ın ruhundan üflediği ve çeşitli güçlerle donattığı insanın bu güçlerini eyleme dönüştürmesini yani en üst anlamla kendini gerçekleştirmesiniistemektedir (Nisa, 4/36; Bakara, 2/172; Zariyat, 51/56).

1.3. Dindarlık Çalışmalarının Tarihsel Süreci

Ülkemizde dinî inanç ve uygulamaları temel alan çalışmalara bakıldığında ilk ölçek çalışmaları olarak genelde anket usulü ile başlamış bir dindarlık ölçeği geliştirilme çabası olduğu görülür. İlk çalışma olarak ele alabileceğimiz eser ise 1962 yılında

yayımlanan Mehmet Taplamacıoğlu'nun "Türkiye 'de Dini Hayatın Yoğunluğunun Tespiti" isimli anket çalışmasıdır. Taplamacıoğlu ve arkadaşlarının şartların el verdiği oranda Karadeniz, İç Anadolu, Akdeniz, Ege ve Doğu Anadolu'nun çeşitli il ve ilçelerinde anket çalışmaları uygulanmıştır. Uygulanılan anket çalışmaları tasnif edildiğinde dindar insan 'gayri amil', 'idare-i maslahatçı', 'dini bütün veya amil', 'sofu' ve 'softa' olmak üzere 5 kategoriyle sınıflandırılmıştır (Taplamacıoğlu, 1962: 145).

'*Gayri amil' (non-partiguants)* zümredekiler namaz kılıp oruç tutmayanlar ve cenaze törenleri dışında hiçbir törene katılmayanlar olarak belirlenmiştir. İkinci grup olan *'İdare-i maslahatçı' (opportunistes)* zümrede ise içinde yaşadığı toplumun davranışlarına göre dinini yaşayanlar, ibadetlerini arkadaş ya da ailesi yapıyorsa onlara uyum sağlamak amaçlı yapanlar olarak sınıflandırılmıştır. Üçüncü *'Dini bütün veya Amil' (pratiguants)* olarak adlandırılan grupta bireylerin ibadetlerini gerekli şekilde yapan, belirli düzeyde dini ve toplumsal yardımda bulunan ve dürüst bir hayat sürerken işleriyle de uğraşanlar ele alınmıştır. *'Sofu' (peiux)* grubunda; farz ve sünnet dışındaki nafile ibadetleri de yapan ve dünya işlerini kapsayacak kadar ibadete önem verenler ele alınmıştır. Bu gruptaki bireylerin yenilikleri tenkit etseler dahi zararlı bir biçimde işleri engellemedikleri belirtilmiştir. Taplamacıoğlu'na göre,beşinci ve son *'Softa' (bigets)* kategoride İslam dinini ters anlayan bu insanların kurallarınca her şey haramdır, tüm toplum fertlerinin cezalandırılması gerekir. Bu grubu kendileri dışındakilerin şüphe edilmesi gereken kişiler oldukları ve gerçek dini inancın dünyada yaşanmadığını düşünen bireylerin oluşturduğunu belirtilir. Anket sonucunda bu kategoriler ankete katılan bireylerin yaşlarına ve öğrenim derecelerine göre değerlendirilmiştir (Taplamacıoğlu, 1962: 147).

Özbaydar (1970), Kuhlen ve Arnoki'un (1944) çalışmalarından hazırladığı 53 maddeyi İslam dini esaslarına uygun bir şekilde düzenlemiş ve üçlü Likert şeklinde ölçek haline getirmiştir. Yapılan ilk uyarlama çalışmalarından biri sayılabilecek olan bu çalışma dinî

esasları derinlemesine değil genel konular üzerinden ele alan maddelerden oluşturulmuştur. Maddelerin 18'i Tanrı inancını ele alırken 35'i din inancını ele almaktadır. Bireylerin maddelere katılım derecelerine göre din inançları, "*kuvvetle rasyonel, orta derecede irrasyonel, orta derecede rasyonel ve kuvvetle rasyonel*" olmak üzere dört kategoriye ayrılmıştır (Özbaydar, 1970:19-20-21).

Ayşe Uygun Altunbaş (2017)'ın Almanya'daki Türklerle yaptığı çalışmada bireylerin dindarlığının aile içinde verilen din eğitiminden etkilendiği belirtilmiş ve bu eğitim tarzlarını göz önüne alarak bir tipoloji geliştirmiştir. Buna göre; *idealist, ritüalist, ahlakçı* ve *kimlikarayışında olanlar*olmak üzere dört tip dindarlık öne çıkmıştır.
İdealistler, anlama odaklanmışlardır. İdealist din eğitimi verenler aile içi dinî eğitimde çocuklarının güvenli bir şekilde dini sorgulayıp doğru olana yönelebilmelerini umar, arayış sorumluluğunu alabilmelerini ve davranışlarını (dinî ritüeller, etik kurallar gibi) sorumlulukları yönünde geliştirmelerini istemektedir.

Ritüalistlerde, aile içi dinî eğitimde dinî metinlerin, kuralların merkezde olduğu grup ele alınır. Bu tipolojideki ailelerin en belirgin özelliği olarak dinî kurallara uymayı hayatlarının birinci sırasına almaları olduğu belirtilir. Eğitimin merkezinde İslam inanç ve ibadet esasları vurgulanır. Bu tipolojide karakteristik olarak din eğitiminde İslam'ın temel kaynaklarının (Kur'an, sünnet gibi) bilinmesi önemsenir. Ritüalistler için ahlak kuralları ikinci plandadır.

Kimlik ve kişilik arayışında olanlar ise az sayıda olsa da dini eğitimde kişiliği ön planda tutan ebeveynlerdir. Kişilik gelişimi ahlaki kuralların da, dinî kuralların da üzerinde bir değere sahiptir. Aile içinde dinî eğitimde bireyin karakter oluşumunda kişilik ve kimlik gelişimini desteklemesi gerektiği belirtilir. Bu grupta görüşülen bireylerin ailelerinde; dinî ritüellere çok önem verilmemektedir, daha çok Kur'an-ı Kerim'i anlamak ve ahlaklı davranış sergilemek önemsenmektedir.

Ahlakçılar ise, ‘kendini etik kurallara uymaya yükümlü/zorunlu/ uymakla sorumlu’ hissedenlerdir. Ebeveyn arzusu çocuklarının iyi birer insan olmaları yönündedir. Bu bireyler kendileri ve çevreleri için iyi bir ahlak gelişiminin ancak dini zorunlulukları yerine getirerek sağlanabileceğini vurgulamışlardır (Uygun Altunbaş, 2017).

Ağılkaya Şahin (2019) Türkiye’ de yapılan çalışmaları 3 grupta ele alır. Ve bunları 1. Dönem: 1946- 1979 Türkiye de din psikolojisi tanıtım çalışmaları; 2. Dönem: 1980-1999 özgün edebiyatın kavranması, ilk ampirik çalışmalar, ders kitapları; 3. Dönem: 2000- halen özgün çalışmalar, akademisyan sayısındaki artış, yüksek lisans ve doktora seviyesindeki çok çeşitli çalışmalar şekilde isimlendirir(Ağılkaya Şahin, 2019: 5). Görüldüğü gibi yukarıda bahsi geçen çalışmalar bu üç grupta yer alan çalışmalara örnek teşkil etmektedir.

1.4. Dindarlık Üzerine Yapılan Ölçek Çalışmaları

Araştırmanın bu kısmında tarih boyunca dindarlık üzerine yapılmış ölçek çalışmaları hakkında bilgiler verilecektir. 1930’lardan itibaren dindarlığın ölçülmesiyle ilgili dünya çapında görgül çalışmalara yer verilmiştir. Bu çalışmaların çoğunda dindarlık göstergesi olarak Tanr’ıya inanç, dini ibadetlere katılım ve bir dini gruba ait olma kabul edilmiştir. İlk araştırma dönemlerinde yapılan çalışmalar dindarlığı tek boyutlu olarak ölçme çabası içerisindeyken daha sonraları bunun sınırlı bir uğraş olduğu ve dindarlığın kapsamlı bir şekilde ele alınmasının daha yerinde değerlendirmeler yapılmasını sağlayacağı kanaatine varılmıştır.

1960’larda başlayan süreçle birlikte yapılan araştırmalarda bir kişinin dindarlığının değerlendirilmesinde sadece inanç ve ibadetlere devamlılığının yeterli ölçme aracı olmadığı ve dolayısıyla duygu, bilgi ve etki gibi boyutlarının da ele alınması gerektiği sonucuna varılmıştır (Yapıcı, 2002: 557). Bunun üzerine özellikle Avrupa’da birçok

ölçek çalışması yapılmıştır; Onay, bu çalışmaların çoğunluğunun Hıristiyan dindarlığının ölçümü ile ilgili olduğunu aktarır (Onay, 2001: 439).

Yapılan çalışmalardan gruplandırarak bahsedebilmek üzere ölçeklerin odak noktası ele alınmıştır. Din ve inancın bir arada geçtiği bu çalışmalarda keskin ayrımlar olmamakla birlikte; çalışmaların bir bölümü dinî inanç ve uygulamaları odak noktası alarak düzenlenmiştir. Bu çalışmalar din ve dini tecrübenin temelinde olanın ne olduğunu araştıranlar için faydalı olabilmektedir. Dinî inanç ve uygulamaları temel alan çalışmalar arasında, 1935 yılında yayımlanan Thouless 'Dini İnançta Kesinlik Ölçeği' nin orijinal adı 'Certainty in Religious Belief Scale' dir ve yayımlanan ilk ölçek unvanını taşır. Thouless; 'Dini İnançta Kesinlik Ölçeği' ölçeğini 25'i dinî olan 40 maddeden oluşturmuştur. Yedili Likert tipi geliştirilen ölçeğin 15 maddesi dinle biraz ilgili olan ya da hiç ilgisi olmayan tartışmaya yer vermeyen olgusal ifadeleri, felsefi ifadeleri ya da politik bakış açılarını içerecek şekilde düzenlenmiştir. Dinî ve dinî olmayan inançlara karşı bireylerin tutulanlarının kesinlik derecesini ölçmek amacıyla Thousless ölçeğine her iki inanç türünü (dinî olan ve olmayan) de dâhil etmiştir. Çalışma sonunda Thousless dini inançların daha büyük bir oranla kesinliğe sahip olduğunu bulmuştur(Peter, 1999: 10).

1.4.1. Dinî İnanç ve Pratikleri Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar

Yabancı kaynaklarda inanç ve pratikleri ölçmek üzere hazırlanan ölçeklerin birçoğu muhafazakâr Hıristiyan dinî inancın özel yönlerini ölçmektedir. Bu ölçeklerin örnekleri arasında 'Certainty in Religious Belief Scale' (Thouless, 1935) 'Dinî İnançta Kesinlik Ölçeği', 'Inventory of Religious Belief (Brown ve Lowe, 1951)' 'Dinî İnancın Enventeri', 'Religious World View Scale (Mclean, 1952; Jennings, 1972)' Dini Dünya Görüşü Ölçeği ', 'The Religious Belief Scale (Martin ve Nichols, 1962)' Dini İnanç

Ölçeği, ‘Religious Belief Inventory (Lee, 1965)’ Dinî İnanç Envanteri, Christian Conservatism Scale (Stellway, 1973)’ Hıristiyan Muhafazakârlık Ölçeği, ‘Religious Identification Scale of the MMPI’ Panton'un (1979) ‘MMPI’ın Dinî Kimlik Ölçeği’, ‘The Christian Orthodoxy Scale (Fullerton ve Hunsberger, 1982; Hunsberger, 1989)’ Hıristiyan Ortodoksluğu Ölçeği ve The Shepherd Scale (Bassett ve Ark. 1981) ‘Güdüm Ölçeği’ gibi bazı ölçekler, Hıristiyan inancının öğelerini Hıristiyan pratikleriyle karışık maddelerle ölçmeyi amaçlarken; ‘Student Religiosity Questionnaire (Katz, 1988)’ Katz'ın Öğrenci Dindarlığı Anketi Yahudi inanç ve uygulamalarının yer aldığı maddelerle dinî inanç ve uygulamaları ölçmektedir.

Gill ve Thornton’un (1989) ‘What I Believe Scale’ ‘İnandığım Şey (WIB) Ölçeği’ Yahudi-Hıristiyan ölçeklerine benzemeyen bir şekilde ‘maneviyatçılık/doğaüstücülük’ ve ‘ateizm/laik hümanizm’ olarak görünen inançları ölçmeyi amaçlamaktadır.

Ülkemizde de bir kısmı yabancı kaynaklı uyarlama, bir kısmı geliştirme şeklinde birçok ölçek çalışması yapılmıştır. Bunlar; Aydın (1995) tarafından dini inkârın psikososyal nedenlerini araştırmak üzere geliştirilen ‘Dinî İnanç Envanteri’, Karacoşkun (1998) tarafından psikososyal açıdan iman(dinî inanç) – amel (dini davranış) ilişkisini ölçmek üzere geliştirilen ‘Dinî Davranış Envanteri’ ve ‘Dinî İnanç Envanteri’, Kayıklık ve Kalgı (2017) tarafından geliştirilen ‘Dinsel Yaşayış Ölçeği’, Horozcu ve Demir (2018) tarafından ergen bireylerde İslamî inanç esaslarını ölçmek üzere geliştirilen ‘Ergenler için Dinî İnanç ölçeği’dir. Akın ve arkadaşları (2014) ise orijinal modeli ‘Development of The Faith Activities in The Home Scale’ adıyla kısaltması ‘FAİTHS’ olarak yayınlanan, bireylerin aile içinde ne tür dinî etkinlikler yaptığını, bu etkinliklerin sıklığını ve kişisel önemini değerlendirmeyi hedefleyen ölçeğin Tükçe’ye uyarlanması ‘Aile İçinde Dinî Aktiviteler Ölçeği’ adıyla yayınlanmıştır (Akın ve Ark. 2014a).

1.4.2. Dinî Tutumu Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar

Dine yönelik tutumları odak noktası alan ölçekleri de bir arada toplamak mümkündür. Dinî bir tutum içerisinde dinî inançların olmaması ve düşünülmemesi zor olabilmektedir. Aynı zamanda bu tutum içerisinde inansın ya da inanmasın; inançlarla ilgili olumlu veya olumsuz duyguları da barındırmaktadır. Dolayısıyla, dinî tutumları odak noktası alan ölçekler incelenirken bir dizi inanç öğesini de içerdikleri sıklıkla göze çarpmaktadır. Dinî tutumu değerlendirilirken dinî inanç ve uygulama ölçeklerinden de bazılarını da dikkate almak gerekebilir.

Yabancı kaynaklarda dinî tutumu değerlendirmek üzere hazırlanan ölçeklerin bir kısmı sadece Hıristiyanlığa yönelik tutumlar üzerine ölçekler sunmaktadır. Bu ölçeklere örnek olarak Ausubel ve Schpoont (1957)'un 'Religious Attitude Inventory/Dinî Tutum Envanteri', Bardis (1961)'in 'Religion Scale/Din Ölçeği', Poppleton ve Pilkington (1963)'ın 'Religious Attitude Scale/Dini Tutum Ölçeği, Francis ve Stubb (1987)'un 'Attitude Toward Christianity Scale/Hıristiyanlığa Karşı Tutum Ölçeği sayılabilir. Hemen hemen bu ölçeklerin hepsinde tutumu değerlendirirken dinin toplumsal değerine olan inanç, kilisenin rolü, Tanrı'nın dünyaya karışıp karışmaması gibi bir dizi inanç maddesi kullanılmıştır (Peter, 1999: 79).

Poppleton ve Pilkington(1963)'ın asıl adı 'Religious Attitude Scale' olan 'Dinî Tutum Ölçeği' kullanıldığı çalışmalar açısından dikkat çekmektedir. Dini tutum ölçeği British Üniversitesi öğrencilerinin Hıristiyanlığa yönelik tutumlarını ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. Hıristiyanlığın genel ilkeleri ile ilgili bir dizi ifadenin yanı sıra, dinin yaşam refahı ve ahlaki gelişim için ne derece gerekli olup olmaması durumuna katılımı değerlendiren beşli Likert tipi bir ölçektir. Ölçekte dini tutumu ölçmek üzere; 'İsa Mesih önemli ve ilginç bir tarihsel figürdü fakat hiçbir şekilde ilahi değildir'(md.2), 'İncil'de kaydedilen mucizeler gerçekten oldu'(md.7), 'Dini eğitim toplumumuzun ahlakını korumak için gereklidir'(md.13), 'İyi ve edepli bir hayat sürerseniz, kiliseye

gitmek gerekli değildir'(md.17), 'Tamamıyla dinler yaşamı daha iyi ve daha mutlu yapar'(md.21) gibi 21 madde bulunmaktadır (Anne, 1999: 99).

Katz (1984, 1988)'ın 'Social-Religious-Political Scale/Sosyal – Politik-Dindarlık Ölçeği', ölçeğin adından da anlaşılacağı gibi sadece bir dindarlık ölçeği değil, aynı zamanda sosyal ve politik tutumları da dikkate alan bir değerlendirme sistemidir. Dolayısıyla sadece Hıristiyanlığa yönelik hazırlanmamasına özen gösterilen genel bir tutum ölçeğidir. Greer ve Francis (1992) tarafından hazırlanan 'Rejection of Christianity Scale/Hıristiyanlığın Reddi Ölçeği' ise Hıristiyan inancına yönelik olumsuz tutumları konuya tersten bakan bir yaklaşımla değerlendirilen ölçek çalışmasıdır (Peter, 1999: 83).

Coursey (1971, 1974) 'Liberal-Conservative Scale/Liberal- Muhafazakâr Ölçeği' ile Katolik Kilisesi'ne yönelik bir tutum ölçeği hazırlamıştır. Seyfarth ve Ark. (1984) 'Attitude toward Evangelism Scale / Evanjelizme / İncil'i Yaymaya Karşı Tutum Ölçeği', Postovoit (1990) 'The Attitudes Toward Christian Women Scale (ACWS)/Hıristiyan Kadınlara Karşı Tutum Ölçeği', Hıristiyan inancının ışığında yetişkin kadınların rollerini nasıl gördüklerini değerlendirerek, geleneksel, ataerkil inançları ölçmektedir.

Ülkemizde ise dini tutumları ölçmek üzere yapılan çalışmaların başında Mutlu (1989) tarafından hazırlanan 'Bir Dindarlık Ölçeği' adlı çalışma gelmektedir. Kayhan Mutlu tarafından geliştirilen dindarlık ölçeğinin ülkemizde yapılan ölçek geliştirme çalışmaları arasında geçerlik güvenirlik testleri ve madde analizleri ile yapılan ilk çalışma olduğu söylenebilir. Mutlu (1989),ölçeğini mümkün olduğu kadar kendi kişisel değerleri dışında kalarak, objektif ölçütler içerisinde meselenin özüne yönelik bilgi üretimine katkı sağlanabilmesi varsayımıyla hazırladığını da belirtmektedir. Hazırlanılan dindarlık ölçeğinde bireylerin dine bağlılık ve dindarlık dereceleri; tamamen kabul, kabul, reddetme ve tamamen reddetme şeklinde dörtlü Likert tipi

düzenlenmiştir. Ölçek maddeleri saha araştırması veya anket uygulaması yerine Westie 1953; Rutney ve Midleton 1961; Brown 1962; Faulknerd DeJong 1966; King 1967; King ve Hunt 1969 gibi isimlerce geliştirilen ölçek maddeleri Türkçe 'ye çevrilerek belirlenmiştir. Toplamda 14 maddelik ölçeğin 8 maddesi pozitif yönlü iken 6 maddesi negatif yönlü belirlenmiştir. Ölçekte katılan bireyler dindarlıkları üzerine kategorize edilmemiştir. Yalnızca ölçek maddelerine ne kadar katılım fazla ise o kadar dindar; maddelere katılım ne kadar az ise o kadar az dindar sonucu çıkarılır. Güvenirlik katsayısı 0,94 olarak belirtilir (Mutlu, 1989: 195).

Bireylerin sosyo-ekonomik durumları ve dindarlıkları arasındaki ilişkiyi inceleyen bu çalışmada daha dindar olan bireylerin köy kökenli olduğu (beta= 15; r=33) ve bu bireylerin daha kalabalık aile kökenli oldukları (r=28), aile gelir düzeylerinin ortalamanın altında (beta=13; r=30) olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Araştırma sonucunda ulaşılan bir diğer bilgi ise üniversite öğrencilerinin son sınıfa geldiğinde daha çok dine yöneldiğidir (Mutlu, 1989: 197).

Uysal, 'İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Pilot Çalışma' sının 1994 yılında yapılan 'Dini Tutum-Davranış ve Şahsiyet Özellikleri' çalışmasının devamı olarak ele alındığı ve Fishbein'in geliştirdiği tutum ölçeği esasına dayanılarak bir ölçek geliştirildiğini belirtilir. Devam niteliğindeki bu çalışmada 'Dini Tutum-Davranış ve Şahsiyet Özellikleri' çalışmasındaki anket soruları Likert tipi tutum ölçeğine uygun şekilde düzenlenir. Ülkemizde yapılan ölçek çalışmaları açısından erken dönem ölçek geliştirme çabalarından sayıldığından önemlidir.

Uygulanan temel bileşenler yöntemiyle anketteki 48 madde faktör analizlerine yansıtılarak incelenmiş ve ölçeği belirleyen beş alt boyut elde edilmiştir. Birinci faktör, sekiz maddelik dinin hayata etkisini ölçen 'dindarlığın hayata etki boyutu', ikinci faktör 'dindarlığın inanç/iman boyutu', üçüncü faktör 'dindarlığın bilgi boyutu', dördüncü faktör 'dindarlığın ibadet boyutu', beşinci faktör ise 'dindarlıkta ibadetlerin sosyal ve

bilişsel rolü boyutu' olarak isimlendirilmiştir. Ölçekte birey, maddelere verilen puanlara ne kadar katılıyorsa o kadar dindar olduğu ne kadar katılmıyorsa o kadar dindar olmadığı şeklinde sınıflandırılmıştır. Çalışmada faktörlerin birbiriyle olan ilişkisini gösteren ilgileşim değerlerine göre ölçekte 'dindarlığın hayata etkisi' ile ' dindarlıkta ibadetin şahsi ve sosyal fonksiyonu arasında r=542 ile en yüksek ilişki olduğu tespit edilmiştir. Boyutlara ayrıldıktan sonra herhangi bir boyuta yeterli yükü vermeyen maddeler elenerek 26 maddelik α= 0,968 değerine sahip ölçek son halini almıştır (Uysal, 1995: 267). Uysal'ın çalışması Ayten (2009) tarafından kısaltılarak 'Dindarlık ölçeği' şeklinde kullanılmıştır (Ayten, 2009:119).

Akyüzde (2002) "İlahiyat Öğrencilerinin Din Anlayışı Üzerine Bir Pilot Araştırma" adlı çalışmasında; akademik çalışmalar yapan, içinde bulunulan halkı dini konularda bilgilendirmesi beklenen öğrencilerin dinden ne anladıklarını ve nasıl yansıttıklarını ortaya koymak amacıyla bir ölçek geliştirmiştir (Akyüz, 2002: 128).

31 maddeden oluşturulan ilk ölçek çeşitli üniversitelerin ilahiyat fakültelerinde öğrenim gören 376 öğrenciye uygulanmıştır. Faktör analizi sonrası yeterli yükü vermeyen maddeler çıkarılarak ölçeğe 20 madde ve 3 faktörden oluşan son hali verilmiştir. Geçerlik güvenirliği Bartlett değeri 1423,2 P=0,001, iç tutarlık değeri ise 0,804 olduğu belirtilerek kanıtlanmıştır. Faktör analizi sonrası ulaşılan boyutları: "Geleneksel – İlmihalci Anlayış" içinde 10 madde ile bireyin öğrendiği değer hükümleri ile hayatında koyduğu kurallarda iç dünyasını anlamlandıran dinini gelenek haline getirmesi 10 maddede ele alınmıştır. "Siyasal – İslamcı anlayış" ta ise İslam'ın yalnızca bir din değil; bir hayat düzeni hatta bir ideoloji olduğunu düşünen, işi ehline vermenin önüne geçen bir düşünceyle kadroların Müslümanlara verilmesini isteyen bireylere yönelik 6 madde bulunmaktadır. Ölçekte son faktör olarak belirlenen "Modernist Anlayış" ise artan kentleşmeye bağlı olarak toplumsal farklılıkların azalması, bireyin

daha görünür olması, düşüncelerin ve eylemlerin daha akılcı hale gelmesi gibi konuları ele alan 4 madde ile temsil edilmektedir (Akyüz, 2002: 130-132).

Bilgi, duygu ve davranış öğelerinin dini tutumla ilişkili olduğu vurgusuyla yapılan bir diğer çalışma olan 'OK-Dinî Tutum Ölçeği' ise 2011 yılında yayınlanmıştır. Ok, hazırladığı dini tutum ölçeğini bireyin din ile ilgili genel görüşünü ölçmeyi amaçlayan bilişsel boyutu, davranışlarının dinî değerlerce ne kadar yönlendirildiğini ölçmeyi amaçlayan davranışsal boyutu, dinin duygulara dokunduğu yönünden ne derece etkilendiğini ölçmeyi amaçlayan duygusal boyutu ve Tanrı'ıyla ilişkisinin ele alındığı boyut ile birlikte dört alt boyuttan tasarlamıştır (Ok, 2011: 540).

Ok (2011) tarafından ölçeğinin ölçüt geçerliğini desteklemesi açısından yine kendi geliştirdiği 'Sekülerizm Ölçeği' ile birlikte, Kesin İnanç – Dünya Görüşü Ölçeğini ve İnançta /Dünya Görüşünde Dönüşüm Ölçeğini bağımsız değişken olarak uyguladığı vurgulanır. Çalışmada ortaya çıkarılan ölçeğin (Ok Dinî Tutum Ölçeği) analizler sonucu iç tutarlığının (0,81 ve 0,91) yüksek olduğu belirtilerek toplam sekiz maddeden oluşturulmuştur (Ok, 2011: 541).

Ülkemizde yapılan tutum ölçeği çalışmalarından biri de Yıldız ve Ergeshkyzy (2018) tarafından geliştirilen "Kırgızlarda İslam Dinine İlişkin Tutum Ölçeği" dir. Ölçeğin geliştirilmesindeki amaç; tarihsel süreçte Kırgızistan'ın güneyinde yaşayanlarının kuzeyinde yaşayanlarına göre Sünnî İslam dini ile daha erken tanışmış olmalarına rağmen günümüzde bu halkların İslam dinine karşı tutumlarını belirlemektir. Ölçek, Kırgızistan'da yaşayanların sürdürdükleri ibadetlerin ve inanışların İslam ile bağdaşanlarının tespit edilmesiyle bilgi, davranış ve inanç olmak üzere 30 tutum cümlesi ile hazırlanmıştır. Yapılan analizler sonucu güvenirliği düşük olan maddeler çıkarılarak 16 maddelik,92 KMO değerine sahip üç boyutlu ölçek son halini almıştır (Ergeshkyzy ve Yıldız, 2018: 356-363).Ölçek Türkiye dışındaki bir bölgede kullanılmak üzere Türkiye'de geliştirilen ilk ölçek olma özelleğiyle de öne çıkmaktadır.

1.4.3. Dinî Yönelim Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar

Din psikolojisi çalışmalarında bireydeki dinî yönelimi ölçme çabaları da oldukça baskın olarak kullanılan değerlerden biri haline gelmiştir. Dinî yönelimin ele alındığı ölçeklerden tarihsel olarak ilki Allen ve Spilka (1967) 'Committed and Consensual Measures/Adanmışlık- Karşılıklı Anlaşma/Uzlaşımsallık Ölçeği' dir. Ölçekte inançların bilişsel yapısı ele alınır. Dinî geleneklere geniş bir şekilde yer vermesine karşı; farklı şekillerde dinî olmanın yollarına göre düzenlenmiş bir ölçektir. Din, İncil, Tanrı ve kiliseye sıkça yapılan referanslar vardır; fakat İsa Mesih'e veya Yahudi-Hıristiyan geleneğinde ayrıştırıcı olabilecek diğer konulara özel bir referansla yer verilmemiştir. Allen ve Spilka (1967) tarafından çalışmalarının başlangıcında, dindarlık ve önyargı arasındaki ilişkiyi açıkça göz önüne serebilmek üzere bir araç tasarlanmıştır. Amaçları, ırk önyargısını farklı şekillerde ilişkilendirilerek dinî inançları bilişsel olarak yapılandırmanın yolunun belirlenmesi olmuştur. Araştırmanın orijinal yapısı bir röportaj şeklindedir. Daha sonraki çalışmalarda (Spilka, Read, Allen ve Dailey, 1968; Spilka ve Mullin, 1977) araştırma bir anket biçimine yeniden tasarlanmıştır. Ölçekte; 'Dinin en önemli yönlerinden biri dinî törenlerdir'(md.1). 'Dualar, şarkılar ve benzeri şeylerin dinî hizmetlerde çok önemli olduğunu sanmıyorum' (md.5). 'Din hizmetlerinin çeşitli yazılarla yapılmasının tedavide ve yerleşmede çok önemli olduğunu düşünüyorum'(md.18). gibi maddeleri içeren 28 madde bulunmaktadır (Rodney, 1999: 127-130).

Bireylerdeki dinî yönelimi araştıran çalışmalar arasında ele alınabilecek en önemli ölçek ise Allport ve Ross (1967)'un 'Dini Yönelim Ölçeği'dir. Allport, 'The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation/Birey ve Dini' eserinde, tüm dinlerin eşit yaşanmadığını belirtir. Diğer bir deyişle, kiliseye gitmek gibi benzer dinî

davranışlarda bulunan iki kişinin dahi, onları bu davranışa güdüleyen sebeplerin "dinî duygular" ya da "olgunluk" a bağlı olarak değişebileceğini ileri sürer (Allport, 1950; akt. Peter, 1999: 119).

Dinî duyguları "olgun" ve "olgunlaşmamış" şeklinde kavramsallaşan farklılaşma açıkça değer olarak görülür. Fakat Allport ve Ross tarafından dinî duygular için olumsuz şekilde yargılayıcı bulunduğundan daha az yargılayıcı olarak kabul edilen "içsel" (bir kişinin dinini "yaşadığı" ana güdü olarak din) ve "dışsal" (bireyin dinini "kullandığı") kavramlarına dönüştürülerek, dinî yönelimlerin ölçülemeyen soyut kavramlardan çıkarılıp ölçülebilir hale getirilmesi sağlanmıştır. Allport'un 1967'de ölümünün ardından dinî yönelim çerçevesi ile ilgili ek kavramsal açıklama ve ampirik araştırmalar kendisi tarafından geliştirilememiş olsa da, diğer araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda "*içsel ve dışsal yönelim*" din psikolojisinde en sık kullanılan ölçekler arasında yer almıştır (Peter, 1999: 120).

Dini Yönelim Ölçeği (ROS), Allport'un (1950) ilk kavramsal çalışmasına dayandırılarak, 'olgun' dinî düşüncenin özellikleri; iyi farklılaştırılmış olma gerekliliği (eleştirel şekilde irdelenip benimsenmiş), ikincil doğasına rağmen karakter olarak dinamik olma gerekliliği (kendi içinde motivasyona sahip), tutarlı bir ahlak üretkenliği içerisinde olma gerekliliği (kişisel etik ilkeleriyle şekillendirme), kapsamlı olma gerekliliği (yaşamın tüm alanları için geçerli), integral olmalı (yeni bilgiyi özümseyebilen) ve temel olarak sezgisel olma gerekliliği (basit olmasa bile duygulara kaydedilebilir) barındıracak şekilde tanımlanmıştır. 'Olgunlaşmamış' dinî duygunun ise bu özelliklerin tam aksini taşıdığı varsayılmıştır (Burris, 1999: 145).

Olgunlaşmamış, olgun ayrımının detayları, daha sonra ortaya çıkan dışsal ve içsel dini yönelimlerdeki tartışmalardan mı kaynaklanmaktadır yoksa sadece daha önce önerilen farklılıkların örtük varsayımlar haline gelmesinin bir göstergesi mi olmuştur bu belli değildir. Yine de dinî yönelimin (ya da duygunun) motivasyonel bir yapı olduğu

açık ve net olarak kabul edilmektedir. Dışsal dinî yönelim kavramında açık bir şekilde dinî davranışların altında yatan faydacı motivasyona atıfta bulunulurken birey, dinî inançları ve tutumları onaylar veya dinî eylemlere yalnızca rahat hissetmek, sosyal statü ve onay almak gibi sıradan hedeflere ulaşmada yardımcı olabilecekleri ölçüde katılmaktadır. Buna karşılık, içsel dinî yönelim, dinî geleneğin kendisinin ortaya koyduğu hedeflerden kaynaklanan motivasyonu ifade etmekte ve bu nedenle içsel dinî yönelimin özverili bir kaliteye sahip olduğu varsayılmaktadır. Din, 'en temel güdü' olarak kabul edildiği gibi diğer güçlü ihtiyaçlar daha az nihai öneme sahip olarak kabul edilir. Dinî Yönelim Ölçeği (ROS) içindeki dışsal dinî yönelim alt ölçeği ile; bir bireyin dininin hayatında oynadığı çevresel role etki derecesi ve teselli ve/veya sosyal onayı sağlamak için ne derece dinî katılımı açıkça kabul ettiği değerlendirilir. Allport ve Ross (1967)'un çalışmalarında dışsal ve içsel yönelim puanlarının ters ilişkili olması beklenilirken aksine doğrusal olarak birbirinden bağımsız olduğu görülmüştür (Allport ve Ross, 1967: 434, akt: Burris, 1999: 147).

"Allport teorik çalışmalarında 'din' terimini daha genel olarak kullanmasına rağmen, kuşkusuz ROS'un kavram inşasında Amerikan kökenli Protestan Hıristiyan söylemi; kültürel, ailevi ve kişisel bağlarından etkilenmiştir" (Wulff, 1997, akt: Burris, 1999: 147). Burris bu nedenle, kilise ve İncil çalışmasına yapılan atıflar da dâhil olmak üzere, ROS'un uyarlanabilme kabiliyetinin öncelikle Hıristiyan kökenli bireylerle sınırlandırılabileceğini belirtir.

Ölçekte 12'si dışşal dokuzu içsel yönelimi belirten 21 madde bulunmaktadır. "Her ne kadar dinime inansam da, hayatımda çok daha önemli şeyler olduğunu hissediyorum.(ext md1)", "En çok dua ediyorum çünkü dua etmem öğretildi. (ext md6)", "Duanın amacı mutlu ve huzurlu bir yaşam sağlamaktır.(ext md11)" maddeleri dışşal yönelime örnek olurken; "Kaçınılmaz koşullarda engellenmezse, kiliseye giderim.(int md2.)", "Oldukça sık bir şekilde Tanrı'nın veya İlahi Varlığın varlığının

bilincindeyimdir.(int md5)", "Dini inançlarım, hayata olan tüm yaklaşımımın arkasında yatan şeylerden biri.(int md8)" gibi maddeler de içsel yönelime örnek verilebilir (Burris, 1999: 152).

ROS İçsel yönelim alt ölçeği için bildirilen iç tutarlılıklar, Cronbach'ının .80'lerin ortalarında belirtilen değerleri ile yeterli ve mükemmel arasında değişmektedir (Donahue, 1985 akt: Burris, 1999: 147). ROS dışsal yönelim alt ölçeği için bildirilen iç tutarlılıklar ise Cronbach alfalarının en düşük 0,70'lerde olduğu belirtilmiştir. Burris ve Tarpley İç ve Dış tutarlılık ölçekleri için sırasıyla 0,84 ve 0,78'in iki haftalık uygulamalar sonrasında test-tekrar test güvenirliğini bildirir (N = 61). Dışsal ölçekle ilişkilendirilen daha düşük güvenilirlik, eleştirilebilir olmasına rağmen, en azından kısmen dışsal yönelimin birçok yansımasınadokunduğu söylenebilir. Kirkpatrick, L. A. (1989) A psychometric analysis of the Allport-Ross ve Feagin measures of intrinsic-extrinsic Religious orientation çalışması buna örnek gösterilebilir (Burris, 1999: 147).

Dinî yönelim ölçekleri arasında: Allen ve Spilka (1967) 'Committed-Consensual Measures/Adanmışlık- Karşılıklı Anlaşma/Uzlaşımsallık Ölçeği', Allport ve Ross (1967) 'Religious Orientatıon Scale/Dinî Yönelim Ölçeği', Hoge (1972) 'Intrinsic Religious Motivation Scale/İçsel Dinî Motivasyon Ölçeği', King ve Hunt (1972); Jennings (1972) 'Religious Position Scale/Dinî Konum/Durum Ölçeği', Gorsuch ve Venable (1983) 'Age Universal Religious Orientation Scale/Evrensel Yaş Dinî Yönelim Ölçeği', Pargament ve Ark. (1987) 'Indiscriminate Proreligiousness Scale/Gelişigüzel Dindarlık Taraftarlığı Ölçeği', Gorsuch ve McPherson (1989) 'Religious Orientatıon Scale-Revised/Yeniden Yapılandırılmış Dinî Yönelim Ölçeği', Dudley ve Cruise (1990) 'Religious Maturity Scale/Dinî Olgunluk/Kemal Ölçeği', Batson ve Schoendrade (1991) 'Quest Scale/Araştırma/Tahkik Ölçeği', Ryan, Rigby ve King (1993) 'Christian Religious Internalization Scale/Hıristiyan Dinî İçselleştirme Ölçeği', Koeng, Patterson

ve Meador (1997) ‘Duke Religion Index/Duke Dinî Dizini/Göstergesi’ ölçekleri tarihsel olarak sıralanabilir.

Ülkemizde ise ‘Dini Yönelim Düzeyi İle Sınav Kaygısı İlişkisi ve Sınav Kaygısında Hipnoterapi’ isimli yayımlanmamış yüksek lisans tez çalışmasında Onay (1997) ilk dini yönelim ölçeğini geliştirmiştir. Ölçek çalışmasında özellikle ilahî dinlerde bulunan ‘ Allah’a ve âhiret gününe iman’ ilkesinin; bireylerin duygu, düşünce ve hareketlerinde etkili olduğu ön kabulüyle yola çıkılmıştır. Bu temel ilke esas alınarak ‘dinî yönelim düzeyi’; bireylerin dinî inançlarının, dinî bilgi ve kabullerinin duygu düşünce ve davranışları üzerindeki etki düzeyi şeklinde kabul edilmiştir. Yönelimlerin üç boyutlu yapısal analizine göre hazırlanan ölçek; dindar bireyin Tanrı’ya inandığı, sahip olduğu inanç doğrultusunda ödül beklentisiyle dini sorumluluklarını yerine getirdiği ya da affedileceğini umarak veya cezalandırılmayı göze alarak dini görevlerini ihmal ettiği ve bu süreçte bireye davranışlarına eş düşen duyguların eşlik ettiği temel varsayımlarına dayandırılmıştır. Bu temel varsayımlar doğrultusunda bireylerin yaşamında düşünce, davranış ve duygularında dinin hangi oranda yer aldığını hiç bir zaman, bazen, çoğu zaman, her zaman şeklindeki sıklık ifadeleriyle tespit etmeyi amaçlayarak geliştirilmiştir (Onay, 1997: 3).

Güvenirlik geçerlik analizleri 1997 deki çalışma sırasında yapılan ölçek 1999 yılında üzerinde değişiklikler yapılarak yeniden geliştirilmiştir. Son hali dörtlü Likert tipi 18 maddeden oluşturulmuştur. Dini yönelimlerin düşünce, davranış, duygu olmak üzere üç boyutlu ele alındığı dini yönelim ölçeğinde; yönelim objesi olan dine karşı bireyin değerlendirmelerinin sonucu olan tepki yanıtlarının düzeyi ölçülmeye çalışılmıştır (Onay, 2003: 176).

Bireyin dinî yönelimini değerlendirmek üzere geliştirilen bir diğer ölçek ise Arslan(2003)’ın ‘Popüler Dindarlık Ölçeği’ dir. Arslan, Türk halkı arasında yaygın olan inançlarla temel İslamî inanç ve tutumların bir arada ölçülebileceği Likert tipi ölçek

çalışmasında; temel İslami inanışların belirtildiği 10 madde ve popüler inanışların belirtildiği 20 maddeden oluşan 30 maddelik deneme formunu 327 kişi üzerinde uygulamıştır. KMO değeri 0,82 Bartlett testi 2268,78 bulunduğu faktör analizi yorumlanabilir kabul edilmiş ve analiz sonrası ele alınmak istenen boyut popüler dindarlık seçilerek 12 maddelik ölçeğe son hali verilmiştir (Arslan, 2003: 97).

Arslan, popüler dini tanımlarken; bireyler arasında genel olarak kabul gören, örgütlü, diğer kitabi dinlerle bir arada yaşayabilen fakat kurumsal olmayan inanç ve dinî uygulamaları kullanır. 'Popüler dindarlık' olgusunun Anadolu geçmişi ve bugünü içinde çok fazla anlam ifade ettiğini, dolayısıyla ülkemizde kendi içinde anlamlı bir şekilde popüler dini inançların hala var olduğunu, halk arasında dinî hayat için önemli bir boyut olabileceğinden bu dindarlık tipinin deneysel olarak incelenmesinin önemli olduğunu vurgular (Arslan, 2003: 100-103).

2006 yılında ise dinî yönelim üzerine yapılan çalışmalar arasına Taş tarafından yayınlanan "Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma" adlı çalışma da alınabilir. Araştırmada dindarlık kıstaslarına yönelik tutumları ölçmek üzere 'Dindarlık Kriterleri Ölçeği' geliştirilmiştir. Beşli Likert tipi geliştirilen ölçekte yapılan analizler sonucunda üç faktöre ayrılması öngörülerek üçlü bir tipoloji oluşturulmuştur (Taş, 2006: 178).

Bu üç dindarlık tipi *'geleneksel/ilmihalci', 'modernist/hümanist'* ve '*popüler/hurafeci'* şeklinde isimlendirilmiştir. Geleneksel/ilmihalci dindarlık tipinde ilk dönem temel dinî eserleri ve din büyüklerinin görüşlerini ağırlıklı olarak kaynak kabul edenleri ele alırken; modernist/hümanist dindarlıkta evrensel ahlaki değerlerin ön planda olduğu, dinî bir otoriter kişiye bağlanmayı zorunlu görmeyen ve dini ritüelleri ikinci planda gören grup ele alınmıştır. Popüler/hurefeci dindarlıkta ise İslam öncesi Türk kültüründen ve başka kültürlerden izler taşıyan değişik formlarda halk arasında ortaya çıkan '*yaşanan din'* olarak da adlandırdıkları grup ele alınmıştır.

Taş, geliştirilen bu ölçeğin geçerlik güvenirlik çalışmalarını gerekli analizler yapılarak gerçekleştirdiğini, çalışmaları sonucu ölçeğinin geçerli ve güvenilir bir veri toplama aracı olduğunu belirtmektedir (Taş, 2010: 53).

Hoge (1972) 'Intrinsic Religious Motivation Scale' Karaca (2001) tarafından 'İçsel Dinî Motivasyon Ölçeği' olarak Türk Toplumuna uyarlanmış, yapı geçerlikleri hesaplanmıştır (Karaca, 2001: 198-199). Cirhinlioğlu (2006), 'Üniversite Öğrencilerinde Utanç Eğilimi, Dini Yönelimler, Benlik Kurguları ve Psikolojik İyilik Halleri Arasındaki İlişkiler' isimli doktora tezinde öğrencilerin dinî yönelimlerini ölçmek üzere 'ROS Dinî Yönelim Ölçeği' Tükçe'ye çevrilerek uyarlanmış ve öğrenci örneklemi üzerinde uygulanmıştır (Cirhinlioğlu, 2006: 42-45). 'Evlilikte Kadına Yönelik Fiziksel Şiddete İlişkin Tutumların Yordayıcıları: Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik, Sistemi Meşrulaştırma ve Dini Yönelim' isimli yüksek lisans tezi için geliştirilen 'Müslüman Dinî Yönelim Ölçeği' içerisinde ise Harlak, Eskin ve Demirkıran (2008)'ın *içsel*, *dışsal* ve *sorgulayıcı* yönelim olmak üzere üç alt boyutu ele aldıkları Yeniden Yapılandırılmış Müslüman Dini Yönelim Ölçeği (MROS-R)'inden, Öner Özkan (2007)'ın hazırladıkları ölçeklerden ve Namely, Swedish Religious Orientation Scale, Quest Religious Orientation Scale, Faith Development Scale, Revised Religious Orientation Inventory (RLI-R) ve Christian Religious Internalization Scale (CRIS) ölçeklerinin maddelerinden 51 maddelik soru havuzu oluşturulmuştur. Bunlar üzerinde uzman görüşleri alınarak 25 maddeye indirilerek bir dini yönelim ölçeği hazırlanmıştır. Ölçek dört alt boyuta sahiptir. Bunlar; *sorgulayıcı dinî yönelim* (SDY), *katı kuralcı dinî yönelim* (KKDY), *içsel dinî yönelim* (İDY) ve *dışsal dinî yönelim* (DDY) şeklinde isimlendirilmiştir. Ercan ölçeğini yedili Likert şeklinde uygulamıştır (Ercan, 2009: 47). Yapılan bir başka çalışmada ise iş aradığı halde bulamayan bireylerin dindarlık eğilimlerini genel bir bakış açısıyla ölçmek üzere Karaçay (2011: 56) tarafından bir 'Dindarlık Eğilimi Ölçeği' maddeleri 'Ortodoks'

dindarlığını ölçecek şekilde seçilen maddelerle dörtlü Likert olarak geliştirilmiştir. Uysal ve arkadaşları (2015) tarafından dini yönelimi ölçen 'Münchner-Motivasyonel Dindarlık Ölçeği' nin Türkçeye uyarlanması ve geçerliliğinin değerlendirilmesinin yapıldığı çalışma da bu grup içinde ele alınabilir. Araştırma amacıyla gerçekleştirilen uygulamada ölçeğin iki ana faktöre ayrıldığı görülmüştür. İlk faktörde Yaradan'a olan güvenin ve saygının ifade edildiği, duygu ve davranışları kapsayan maddeler yer alırken; araştırmanın aslında "Prososyal ve dinî-entelektüel sorumluluk" olarak ifade edilen ikinci faktörde ise ibadetler ve dinin daha toplumsal yönü olan muhtaç olan insanlara yardım etme gibi ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Almanya'da uygulanan şeklinde ölçek dört boyuta ayrılan 28 maddeden oluşurken Türkçe uyarlamasında asıl uygulamanın birinci ve dördüncü boyutlarını oluşturan 20 madde şeklinde uygulanmıştır (Uysal; Turan; Işık, 2015: 18).

Toplumun dinsel yaşayış şekillerinde, kaynağını tamamen dini bilgi ve öğretilerden alan hususlar olduğunu ve aynı zamanda toplumun eskiden getirdiği alışkanlıklarından ya da adet haline gelen şeylerden aldığını gözlemleyen Çoştu (2009) çalışmalarında; bu anlayışa göre de toplumda yaşayan bireylerin dini yönelimini ölçmek için ikili bir sınıflama ileri sürer. Bu ikili sınıflamanın ilki olan *'normatif tarzı dini yönelim*' de o dinin temel itikâdî, ahlaki ve ameli öğretilerinin bireyin dinsel yaşamının belirlenmesinde yönelim nesnesi olduğunu belirtir. İkinci kategori olan *'popüler tarzı dini yönelim'* de ise genellikle toplumda dinî/ mistik şekillerde adet haline gelen ve tekrarlanan şeylerin bireyin dinî yönelim nesnesinin kaynağı olduğu belirtilir. Çoştu çalışmasının Samsun ilinin büyük mahalleleri evren örnekleminde, basit tesadüfi yöntemle seçilen 917 kişiyle oluşturulduğunu belirtir (Çoştu, 2009: 126).

Literatür incelemeleri, gözlemler, mülakatlar ve uzman görüşleri ardından 45 maddelik beşli Likert tipi bir dini yönelim ölçeği geliştirmiştir. Ölçek yapılan analizler sonucunda KMO değeri 0,93 ve Bartlett's değeri ise 12775,001 olduğu belirtilerek

geçerliğinin yüksek olduğu vurgulanmıştır. Güvenirlik katsayısı ise α=0,87'dir. Bu bulgulara göre 'Dine Normatif ve Popüler Yaklaşım Ölçeği'nin halkın normatif ve popüler tarzı dini tutumlarını ölçmek amacıyla kullanılabilineceğini belirtilir (Coştu, 2009: 133).

1.4.4. Dinî Gelişimi Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar

Hayatta karşılaşılan olaylar sonucunda olgunlaşma ve öğrenme ile bireylerin sürekli ve düzenli bir şekilde değişiklik göstermesi gelişim olarak tanımlanır (Selçuk, 2000: 13). Yapılan araştırmalarda dinî gelişim de psikolojideki diğer yapılar gibi durağan değildir. Dinî gelişimin bireylerde zamanla değiştiği görülmüş ve Din Psikolojisi alanındaki çalışmalarda dinî gelişmeyi değerlendirmek üzere tasarlanmış bir dizi endeks belirlenmiştir. Çeşitli dinî uygulamalar, dualar ve hikâyeler sayesinde bir toplulukta bir araya gelen bireyler arası bağı güçlendiren ve insanları kutsal olana yaklaştıran organize olmuş bir birliktelik dinî gelişim olarak tanımlanmaktadır (Boyatzis, 2005: 126). Birçok araştırmacı, dini gelişimin ergenlikten sonra gerçekleştiğini varsayar. Bu, temel dini kimlik (örneğin, ergenlik döneminde genelde dinî "dönüşüm" konusunda meydana gelen kimlik) doğru olsa da, araştırmaların bir kısmında insanların yetişkinlik döneminde genellikle dinî veya manevi "büyüme" yaşadığı da görülmüştür. 1999 yılına kadar yapılan araştırmalarda çocuklarda ve ergenlerde dinî gelişmeyi araştıran oldukça geniş bir alanyazına rağmen, 1999dan öncesinde olduğu gibi bugün de yetişkinlerde inanç gelişimini özel olarak ölçen bir ölçek eksikliği söz konusudur. Dolayısıyla burada incelenen çalışmaların çoğunda normatif veri toplamak için ergenler (hatta birkaç vakada çocuklar) toplam evrenin bir parçası olarak kullanılır (Peter, 1999: 159).

Dinî gelişimi ve inanç gelişimini ölçmek için geliştirilen araçların birkaçı, dinî veya manevi erdemlere ilişkin bir öz bildirim envanteri şeklinde hazırlanmıştır. Yabancı

kaynaklı ölçeklerin çoğunluğu özellikle kendi kültürel erdemleriyle ilgilidir. Bu alanda yapılan çalışmalar tarihsel sıralamasıyla: Marthai (1980) 'Religious Index of Maturing Survey/Olgunlaşmanın Dinî Göstergeleri Anketi' Hıristiyanlıkta yer alan temel erdemlere yönelik maddeleri ve dinî geleneğe özgü eğilimleri içermemektedir. Fowler (1981) 'Faith Development Interview Guide/Ahlak Gelişimi Mülakat Kılavuzu' ve Malony (1985, 1988); Malony ve Nelson (1988) 'Religious Status Interview/Dinî Durum Mülakatı' özellikle Hıristiyan olgunluğunu değerlendirmek için tasarlanmış, mülakat soruları şeklinde hazırlanmıştır. Dinî gelişimi değerlendirmek üzere daha objektif hazırlanan diğer ölçekler ise; Ellison (1983) 'Spiritual Maturity Index/Ruhsal Olgunlaşma Göstergesi', Alter (1986, 1989) 'Christian Experience Inventory/Hıristiyan Deneyim Envanteri', Hadlock (1988); Jackson (1994); Massey (1988) 'Religious Status Inventory/Dinî Durum Envanteri', Barnes, Doyle ve Johnson (1989) 'Faith Development Scale/Ahlak Gelişimi Ölçeği (Fowler)', Benson, Donahue ve Ericson (1993) 'Faith Maturity Scale/Ahlakî Olgunluk Ölçeği' şeklinde verilebilir (Peter, 1999: 159-204).

Ülkemizde dinî inanç gelişimini değerlendirmek üzere yapılan çalışmalarda ilk olarak Yılmaz'ın (1999) '7-9 Yaş Çocuklarının Dinî Bilgi ve Duygu Gelişimleri Üzerinde Ailenin Etkisi' başlıklı tez çalışması içerisinde yer alan 'Dinî Bilgi Ölçeği'nden bahsedilebilir. Ölçek olarak adlandırılan çalışma ebeveynlere ve çocuklarına açık uçlu ve çoktan seçmeli soruların bir arada verildiği anket formları şeklinde uygulanmıştır. Formlarla ebeveynlerin dindarlık düzeyi belirlenmesi amaçlanırken çocuklara uygulanan ölçekle küçüğün dinî gelişimi üzerindeki etkisini belirlemek esas alınarak sıklık belirten üçlü Likert şeklinde iki ölçek ortaya çıkarılmıştır (Yılmaz, 1999: 12-15).

Ok (2009) tarafından geliştirilen 'İnanç ve Dünya Görüşü Şemaları Ölçeği' de bu grup içinde ele alınabilir. İnanç gelişim kuramı (Fowler, 1981; akt. Ok, 2009: 150);

dinsel-dinsel olmayan şeklindeki ayrımı bir öteye taşıyarak; inancı, bireyin olgusu ve evrenseli olarak ele alır. Ok (2009) çalışmasında inancı geniş çaplı bir şekilde tanımlarken bu kuramdan yararlanarak; bireyin evreni ve çevresini yorumlama biçimi şeklinde kullanır. Kuram içerisinde; bireyin inancı doğrultusunda bazı değerler oluşturması ve bunlardan öz değerler seçerek kendini bu öz değerlere adaması gibi süreçler de bulunmaktadır. Bu çalışmada inancın tanımının; dinsel olanın ötesinde belirlendiğini, bireyin etrafında olup bitenleri yorumlama şeklinin dinî olmayabileceğini hatta Tanrı kavramını içermeyebileceğini de belirtilir. Kuram kapsamında bireyler yaşamları boyunca birbirinden bağımsız gelişen dört farklı inanç şekline sahiptir. "Mitsel-literal, yapay-geleneksel, bireysel-bilinçli ve birleştirici" inanç biçimleri gelişim sırasına göre verilmiştir. Bu kategorizasyonda Ok (2009), birleştirici inanç biçimlerinin diğer inanç biçimlerinden eleştirel düşünme, sembollerin yorumlanmasındaki kişiselliğin ayırdında olma, olguların derinlemesi ve incelenmesi yönleri itibariyle ayrıldığını belirtir. Çalışmada öncelikle 'Dinî Şemalar Ölçeği' Türkçe'ye uyarlanmış, daha sonra bu ölçekten yola çıkılarak ve genişletilerek çok boyutlu bir 'dinî stiller düşüncesi'nin geliştirilmesi gerektiği ileri sürülmüştür (Ok, 2009: 151).

Bireydeki inanç gelişiminin dinin ötesinde olduğunu belirlemek amacıyla Ok (2009)'İnanç veya Dünya Görüşü Şemaları Ölçeği'ni geliştirmiştir. Ölçek 18 madde ve 4 alt faktörden oluşmaktadır. Ölçek faktörlerinde 'inançta adamışlık' 4 madde, 'inançta liberallik' 5 madde, 'dinî çelişki' 5 madde, 'inançta karşıtlık' 4 madde ile temsil edilmektedir.

Çalışma başlangıcında cevabı aranan "Çok boyutlu inanç tarzlarında Birleştirci/xenosopic inanç tarzının yeni boyutları keşfedilebilir mi?","İnanç tarzlarını temsil eden çok boyutlu inanç yapılarını oluşturan maddelerde yer alan 'din' veya 'İslam' kelimeleri, dinler tarihindeki çalışmalardan yararlanılarak geliştirilen evrensel inanç kavramını (Smith, 1979; akt: Ok, 2009) daha iyi temsil etme amacıyla

inanç/dünya görüşü kelimeleriyle değiştirilerek yeniden ifadelendirilebilir mi?" sorularının yanıtlanabiliyor oluşu ölçekte yapılan değişikliklerin başarılı olduğu şeklinde sonuçlandırılmıştır (Ok, 2009: 151).

Ayrıca Sezen (2008) tarafından doktora çalışmasında kullanılmak üzere, Leak, Loucks ve Bowlin (1999)' in geliştirdiği orijinal ismi 'Faith Development Scale' olan ikili seçenekli 8 maddeden oluşan ölçek üniversite öğrencilerinde iman gelişimini değerlendirmek üzere Türkçe'ye çevrilmiştir (Sezen, 2008:150).

1.4.5. Dinî Bağlanma ve Katılım Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar

Bireyler için dinin ne kadar önemli olduğunun veya inanan bireylerin dinlerine ne derece bağlı olduklarının ölçülmesi de Din Psikolojisinin amaçlarından birisidir. Dinî bağlanma ve katılımı ölçmek üzere hazırlanan araçların kimisinde bu bağlanma ve katılımın sadece belirli yönleri ele alınmıştır. Pfeifer ve Waelty (1995) 'Religious Commitment Scale/Dinî Bağlılık Ölçeği' ve Altemeyer (1988) 'Religious Emphasis Scale(RES)/Dinî Vurgu Ölçeği' bunlara örnek olarak verilebilir. Dini Vurgu Ölçeği (RES-1988), çocuklar büyüdükçe ailelerinden gelen ebeveyn dininin izlerinin ne kadar ön planda olduğunu ölçmektedir. Ölçek, başlangıçta Altemeyer (1981) tarafından geliştirilmiş ve raporlanmış daha sonra çok fazla bir müdahale olmamak şartıyla revize edilmiştir (Altemeyer, 1988). RES, Altemeyer'in (1981, 1988) sağcı otoriterizm ve dinle olan bağlantısı konusundaki çalışmaları bağlamında geliştirilmiştir (Hunsberger, 1999: 209).

Katılımcılardan, kendilerinin büyüdüğü dini belirledikten sonra, "büyürken ebeveynlerinin pratikler sırasında aile dinini ne kadar ön plana çıkardıklarını" belirtmeleri üzerine 6'lı Likert şeklinde maddelere puan vermeleri istenmektedir (Altemeyer, 1988; akt. Hunsberger, 1999: 209).

Likert cevapları ‘Hiç yok(0)’ ile ‘Çok Fazla(5)’ arasında derecelendirilmiştir. Ölçek; “Kiliseye giderek dinî hizmetlere katılmak.(md1)”, “Düzenli olarak Pazar okuluna katılarak sistematik din öğretimi almak.(md2)”, “Yemeklerden önce dua etmek.(md4)”, “Kutsal Yazı veya diğer dinî metinleri okumak.(md5)”, “Dinî bayramları gözlemleyerek Noel gibi olayları dinî bir şekilde kutlamak.(md6)”,”Dinî gençlik gruplarında yer almak(md10)” gibi 10 maddeden oluşturulmuştur. Cronbach’ın alfa değeri .92 olarak belirtilmiş olup bu değer hem üniversite öğrencisi hem de ebeveynleri için aynıdır (Hunsberger, 1999: 210). Altemyer’in ölçeği bireyin geliştiği çevreyi esas aldığından dinî bağlılığı da, katılımı da çocukluk geçmişi açısından değerlendirmektedir (Peter, 1999: 205).

Sethi ve Seligman (1993), Dindarlık Ölçeğini, dindarlığa yapılan atıf tarzlarının iyimserlikle ilişkisini ortaya koymak amacıyla tasarlamışlardır. Ölçeğe dindarlığın günlük yaşamdaki dinsel etkileri, dinsel umutlar ve dinsel katılımın ele alındığı üç boyut dâhil edilmiştir. Ölçekte; dinî umut ‘cennetin olduğuna inanıyor musunuz? ‘Acınızın ödüllendirileceğine inanıyor musunuz?’ gibi altı soru ile değerlendirilirken; dinî katılım; ‘Ne sıklıkla dua ediyorsunuz?’ gibi sıklığın değerlendirdiği üç soru kullanılarak ölçülür. Dinî etkiyi değerlendirmek için ise altı soru tasarlanmıştır: Örneğin, ‘dinî inançlarınızın yaşamınızdaki önemli kararlar üzerindeki etkisi nedir?’ gibi. Her biri 1 (kesinlikle katılmıyorum) ile 7 (kesinlikle katılıyorum) arasında değişen 7’li Likert şeklinde ölçeklendirilmiştir (Seybold, 1999: 211).

Roof ve Perkins (1975) ‘Salience in Religious Commitment Scale/Dinî Bağlılıkta Dikkat Çekme Ölçeği’ ve Pfeifer ve Waelty ‘Dinî Bağlılık Ölçeği’ ölçeklerin adından da anlaşılacağı gibi bireylerin bir dine ne derece bağlı olduklarını değerlendirmek üzere tasarlanmıştır. Bununla birlikte, bu iki ölçekten ilki davranışsal uygulamalar veya duyuşsal deneyimler açısından dinî bağlılığı işlevsel hale getirme noktasında öne

çıkarken; ikinci ölçek dinî bağlılığı, bireyin kendisini ne oranda dine bağlı hissettiğini bildirdiği değerlendirmeyedayanmaktadır (Peter, 1999: 205).

Dinî bağlılık ve katılım açısından ele alabileceğimiz bir diğer çalışma Ünver Günay'ın yaptığı dindarlığın tespiti üzerine yapılan anket çalışmasıdır. Erzurum kenti ve çevre köylerinde bir kanaat araştırması yapılmış ve halkın dini inanç ve değerlerini sosyo-ekonomik tutum ve davranışların yakından ilgilendirdiği ve bu yargının daha çok kentin orta ve alt tabakaları ile kırsal alanda etkili olduğu varsayımıyla anket çalışmalarına başlamışlardır (Günay, 1998: 401).

Ülkemizde özellikle deneysel sosyoloji alanında önemli bir yer tutan monografi metodu ile Erzurum çalışması sırf dinî hayat ve meselelere ayrılmış derinlemesine konuyu ele alan dar boyutlu ve sınırlı bir araştırma olarak sunulmaktadır (Günay, 1998: 401).

Günay'ın 1978'de doçentlik tezi kapsamında yaptığı anket uygulamasında bir dindarlık tipolojisi tanımlanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın bir bölümünde dindarlık tipleri; dini yaşamında geleneksel halk kültürünün kalıplaşmış yargılarının hâkim olduğu *'geleneksel halk dindarlığı'*, islam bilim adamlarınca belirlenen hurafelere ve batıl inanç öğelerine dindarlığı içerisinde yer vermeyen *'seçkinlerin dindarlığı'*, dini inanışlarını günlük hayatına yansıtmadığı halde, dini yalnızca Yaradan ve kul arasındaki kutsal bağ olarak gören *'laik dindarlık'*ve geleneksel dindarlık ile laik dindarlık arasında gidip gelen bir geçiş boyutu olarak ele aldığı *'transisyonel dindarlık'*olmak üzere dörtlü sınıflandırma ile adlandırılır (Erkan, 2014: 128).

Çalışmanın diğer bir bölümünde ise dinin emir ve yasaklarına saygı gösterilme ve bunları yaşantında uygulanmasıyla ilgili yani dinî katılımın ve bağlılığın değerlendirildiği beşli yeni bir sınıflandırma yapılmışıdır. Bunların ilki; emir ve yasaklara körü körüne bağlı, günlük hayatını dinî geleneklere göre yaşayan *'ateşli dindarlar'*dır. Günay, ateşli dindarları da kendi içinde üçe ayırmaktadır: ilki *sofular*;

yani yaşamlarında emir ve yasakları alışkanlık olarak taşıyanlar, ikincisi dinini bağnazlık noktasına varan bir bağlılıkla yaşayan *softalar* ve üçüncüsü dini sadece *cemaat* ya da dini bir *gruba bağlılık* olarak yaşayanlar şeklinde ele alır (akt: Erkan, 2014: 128).

Yapılan sınıflandırmanın ikincisinde dindarlar, dinî inançlarına içtenlikle bağlı olmasıyla beraber dinî uygulamalara devamlılıkta düzenli olmayan *'alaca dindarlar'*, dini inançlara saygılı olmalarına rağmen, sadece birçok kimseyi içine alan dindarlığın arttığı zamanlarda, yani özel gün ve gecelerde dinî aktivitelere ilgi gösteren *'mevsimlik dindarlar'*, kendilerine bir fayda sağlanacağı düşünüldüğünde bazı pratikleri yerine getiren fakat hayatında dinî pratiklere yer vermeyen yine de dine saygılı olan *'beynamaz dindarlar'* ve son olarak da dinî inanç ve pratiklere saygılı olduğu halde dinî aktivitelerin neredeyse tamamına karşı ilgisiz olan *'ilgisiz dindarlar'*olarak sınıflandırılmıştır (Erkan, 2014: 128).

Yapılan bir başka çalışmada bireyde dinî mesajların kişisel dünyası içinde ne oranda anlam bulduğunu, bireylerin buna ne kadar açık olduğunu, inanç ve vahiy konusunda kendine gelenekten farklı düşünme hakkını verip vermediğini araştırmak üzere geliştirilen 'Dinin Bireyselleşmesi' ölçeğidir (Paker, Akçalı, 2012: 1445).

Paker ve Akçalı toplumsal yaşamın temel problemleri arasında gördükleri hayatı anlamlandırma sorununun özellikle üniversite öğrencilerinde dini de sorgulamaya götürebileceğini belirtirler. Çalışmada bu durumun, dinden çıkmayı ifade edebilecekken; dinin yeniden keşfinide ifade edebileceği aktarılır (Gauchet, 2000; akt. Paker, 2012). Dinin geleneksel anlayıştan bireysel anlayışa dönüşebilme ihtimalini araştırmaya yönelik hazırlanan ölçek alışılagelmişin dışında 7'li Likert şeklinde ölçülmüştür. Toplam 12 maddeden oluşan ölçek 2 alt boyuta sahiptir. "Dinsel Gelenek ve Ritüellerden Ayrıştırma" faktörü 5 madde ile temsil edilir, güvenirlik Alpha katsayısı ,74tür. Diğer faktör ise "Dini Bireysel Bir Derinlik Hissi Olarak Deneyimleme" 7

madde ile temsil edilir ve güvenirlik Alpha katsayısı ,68dir. 'Dinin Bireyselleşmesi Ölçeği' için Alpha katsayısının ise,73 olduğu belirtilmiştir (Paker, Akçalı, 2012: 1453).

Aynı zamanda Worthington ve arkadaşları tarafından 2003 Yılında 'The Religious Commitment Inventory – 10: Development, Refinement, and Validation Of A Brief Scale For Research and Counseling' adıyla yayımlanan çalışma Akın ve arkadaşları tarafından 'Dinsel Bağlılık Ölçeği' adıyla Türkçe 'ye uyarlanmıştır(Akın ve Ark, 2014:121).

1.4.6. Dinî Deneyim Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar

Deneyim, psikolojide sezgi ve duygular yolu ile algılanan değerlerin ve anlamların kavranma şeklidir. Bu algılamalarla birey kendini çeşitli şekillerde uyarılmış hisseder. Deneyim ya da tecrübe olarak da adlandırılan; kendiliğinden, hiçbir iletkene ihtiyaç duymaksızın, irade edilemeyen bu bilgiler oluş ve sona erişiyle kaybolmaz ve düşünce yapısını geliştiren ve çepeçevre saran bir özelliğe sahiptir (Hökelekli, 1996: 129). Biliş ve duygu arasındaki ilişki, dine uygulanmış olsun veya olmasın karmaşıktır, fakat James de aklın dinî deneyime tabi olduğunu savunmuştur. James, dinî deneyimi 'insanın bireysel hisleri, davranışları ve tecrübeleri' şeklinde tanımlar (akt. Emiroğlu, 2004: 16). Ona göre bu tecrübeyi deneyimleyenler için Tanrı, kendilerine yakın buldukları, yaşamlarında hissettikleri bir varlıktır. Hatta bunu 'Tanrı beni atmosfer gibi çevreliyor. Öyle ki kendi benliğimden bile daha yakın' şeklinde ifade etmektedir (James, 1985: 71; akt. Emiroğlu, 2004: 19). Bireyin görünen hayata yansıyan yönünün ötesinde daha derin bir yönü olduğunu Transpersonel-benötesi psikoloji de belirtmektedir (Özdoğan, 2011: 6). Benötesi deneyimler benlik kavramından ayrı incelenir ve insanlığın maneviyatını geniş bir kapsamla içinde bulundurur (Özdoğan, 2011: 6). Glock ve Stark (1965:12),

benötesi deneyimlerin konusunun genel anlamda mutlak varlık ya da Tanrı'yı içeren ve etkisi güçlü olan dinî hayatı ifade ettiğini; biçimi, içinde neler yaşandığı ve özü itibariyle kültür farklılıklarının da izlerini taşıdığını belirtilir (akt. Emiroğlu, 2004: 15).

Dinî kişisel deneyimler insanların birçoğu tarafından tarih boyunca ilgi çekici ve güçlü bulunmuştur. Bilim insanları da bu konuda çeşitli çalışmalar yapmıştır. Birçok araştırmacı dinî inancın merkezinin duygusal, deneysel boyutlarda olduğunu ileri sürse de duygusal alanın araştırılması oldukça güçtür. Dolayısıyla bu duyusal alana dokunan az sayıda geliştirilmiş ölçek bulunmaktadır. Bu kısımda ele alınan ölçeklerin yanı sıra deneysel bilişsel boyutlara yer veren çok boyutlu ölçeklerde, maneviyat ve tasavvuf ölçeklerinin bir kısmında duygusal alanın ele alındığını belirtmek gerekir.

William James'in 'Dinî Deneyim Çeşitleri: İnsan Tabiatında Bir Araştırma' adlı eserinde belirttiği 15'li birinci şahıs dinî tecrübe cetveli'ni temel alarak dinin ne derece yaşandığını ölçmek amacıyla Hood (1970); Rosegrant (1976) 'Religious Experience Episodes Measure (Reem)/Dinî Deneyim Vaka Ölçüsü' tasarlanmıştır. Daha önce dinî bir tecrübeye sahip olduğunu belirten katılımcılardan, kendi deneyimlerinin oluşturulan cetvelde bildirilen deneyime ne derece benzediğinin, (1) "Bu şekilde hiçbir deneyimim olmadı" ile (5) "Neredeyse aynı deneyime sahip oldum" arasında bildirilen dinî deneyim ile kendi gerçek dinî deneyimi arasındaki eşleşme derecesinin gösterilmesi istenmiştir (Hood, 1970: 286 akt: Burris, 1999: 221).

Rosegrant (1976), REEM'in değiştirilmiş bir sürümünü kullanarak bir araştırma yapmıştır. Araştırma kapsamında oluşturulan ilk ölçekte değişiklikler yapılarak; maddelerin bazılarında bulunan fakat artık kullanılmayan ifadeler çıkarılmış, Hıristiyanlık dinini en açık şekilde ifade eden beş madde silinmiş ve 5'li Likert cevap formatından 9'lu Likert format haline dönüştürülmüştür(Burris, 1999:221). Hood ölçeği (Hood, Spilka, Hunsberger ve Gorsuch, 1996); James'in (1902/1985) mevcut otobiyografilerinden, günlüklerinden ve mektuplarından dinî deneyimlerinin bir araya

getirilmesiyle uyarlandığından, REEM'in içeriği ve dili Kuzey Amerika Protestancılığının izlerini taşımaktadır. Öyle ki daha sonraları, Holm'un (1982) İsveç'teki uygulamasında, REEM'in bir İsveççe tercümesinde sunulan dinî deneyimlerden James'e dayanan maddeleri oldukça kafa karıştırıcı bulunmuş ve bu durum Holm'u kültüre özgü bir şekilde değişiklikler yapmaya zorlamıştır. Bu nedenle, orjinal veya kısaltılmış REEM'in bir Kuzey Amerika Hıristiyan örneğinin dışında uygulanması tavsiye edilmeyebilir (Burris, 1999: 222).

Edwards (1976) 'Religious Experience Questionnaire(REQ)/Dinî Deneyim Anketi'duyuşşsal alan üzerine yapılan çalışmlardan bir diğeridir. Bu anket (REQ), bireysel olarak sevecen bir Tanrı ile duygusal bir ilişkinin deneyimli gerçekliğini ifade eden, kişisel dinî deneyimi ölçmek için tasarlanmıştır. Edwards, dinî bir sisteme veya doktriner ifadelere olan inancın bilişsel boyutu ile duygusal, deneyimsel boyut arasında ayrım yapmaktadır. Ölçek, grup normlarını veya değerlerini değil; bireysel, öznel deneyimi değerlendirmek için tasarlanmıştır.Hatta oluşturulan ölçek ile Yaradan tarafından bağışlanmanın duyulmasının yanı sıra Yaradan'ın varlığı ve kurtuluşa erişme duygusunun da inşa edilebileceği öne sürülmektedir. Ölçek, Hıristiyan geleneğinin dışında uygulanmak istendiğinde üzerinde değişiklik yapılmasını gerektirecektir ve bu bağlamda çok dikkatli kullanılmalıdır. (Lewis Hall, 1999: 218). İncelenen ölçeklerin kültüre bağlı olduğu görülmektedir, ancak yalnızca Hsieh (1981) 'Word-Spirit Orientation Scale /Dünyevi-Manevî Yönelim Ölçeği' doğrudan Hıristiyan dini deneyimini ölçmektedir. Hsieh'in ölçeği, din için daha objektif ve rasyonel bir yaklaşımın aksine bu öznel-deneyimsel yönelimi yaşayan bireyin dinî deneyimlerinde vurgulayabileceği dereceyi belirlemeye çalışır (Peter, 1999: 217).

1.4.7. Çok Boyutlu Dindarlığı Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar

Yapılan alanyazın taraması sırasında incelenen çok boyutlu ölçekler geniş çapta farklılık göstermektedir. Burada her bir ölçeğin inceliklerini aktarmak mümkün değildir ve istenmemektedir. Çok boyutlu dindarlık çalışmalarında boyutların sayısı, iki ile on iki boyut arasında değişmektedir, ancak ölçeklerin birçoğu dört ila altı boyut arasındadır. Araçlar, uygulanabilirlik aralığı bakımından da farklılık gösterir. Bazıları oluşturdukları kültürle sınırlı olsa da, bazılarının diğer Batı dinlerine gerekli düzenlemeler yapılarak uygulanabilineceği belirtilir.

Bu alanda geliştirilen ölçeklerin birçoğu bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutların bazı varyasyonlarını, bireysel veya kişisel dini yönelim ile ele almaktadır; ancak bazıları da kurumsal dinî yönelimi ön plana çıkarmaktadır. Lenski (1961) 'Religious Orientation and Involvement/Dinî Yönelim ve Katılım' çalışması tarihsel olarak dindarlığa çok boyutlu bir yaklaşım belirleme konusundaki ilk girişimlerden biri olduğu için oldukça önemlidir. 'Dini Yönelim ve Katılım', dindarlığın dört boyutunu 'doktrinal ortodoksi, adanmışlık, derneksel katılım ve toplumsal katılım' şeklinde tanımlar. Ölçeğin ilk iki boyutu dinî yönelim ölçütleri olarak kabul edilirken, ikinci iki boyutu dinî katılım ölçütleri olarak kabul görmüştür. Lenski ölçeğini dinî inançları (ortodoksiyi), dinî uygulamaları (adanmışlığı) ve sosyal-dinsel grupları (derneksel ve toplumsal katılım) dâhil eden bir din tanımı ışığında oluşturmuştur. Araştırmcı, Detroit'te yaşayan Protestanlar, Katolikler ve Yahudiler arasındaki gruplar arası karşılaştırmalara yer vermiş ve ölçeğinin boyutlarını şu şekilde tanımlamıştır:

> "*Doktrinal ortodoksi*: Bir kişinin, kilisesinin sunduğu doktrinleri kabul etme derecesi; entelektüel bir onay; pasif, entelektüel bir boyuttur.
>
> *Adanmışlık:* Tanrı ile özel veya kişisel birliğin önemini vurgulayan yönelim; güçlü inanç; dua etme ve Tanrı'nın iradesini arama sıklığı. Aktif, davranışsal bir boyuttur.

Dernek katılım: Kişinin inancının resmi, kurumsal dini yapılarına katılım derecesi; ibadet hizmetlerine ve diğer resmi faaliyetlere katılım sıklığı ile ölçülür.

Toplumsal katılım: Birinin birincil sosyal ilişkilerinin derecesi, kendi dinî grubundakilerle sınırlıdır; akrabalar arası dinî evlilikler (endogami) ve ortak dinî kimliği paylaşan arkadaşlar veya akrabalar tarafından gösterilir."

Bu ayrım dindarlığı ölçmek için çok boyutlu bir yaklaşımdır. Lenski ölçeğinde dört boyutu kapsayan toplam 14 farklı soru kullanmıştır (Burwell, 1999b: 331).

Çok boyutlu dindarlık denilince en iyi bilinen taksonomilerden biri olan Glock ve Stark'ın (1966) 'Dimensions of Religious Commitment/Dinî Bağlılığın Boyutları' ölçeği, bu bölümde yer alan ölçeklerin çoğunun prototipi olarak ele alınmıştır. Glock ve Stark, dindarlığı ölçmek için kapsamlı bir yol geliştirmeye çalışarak dindarlık araştırmalarına önemli bir katkı sağlamışlar ve dindarlığın beş boyutu etrafında ölçeklerini geliştirmişlerdir. Bunlar; inanç, ritüel (davranışsal), tecrübe, bilgi ve sonuçları şeklinde sıralanabilir. Bu sıralama dindarlığın beş boyutunu kapsayacak şekilde tasarlanan geniş bir dinî değerlendirme kümesidir. İnanç ve bilgi boyutları birbiriyle örtüşebilirken, diğer boyutlarla ilgili ampirik araştırmalar birbirlerinden bağımsız olduklarını göstermiştir (Peter, 1999: 209). Dindarlığın çok boyutlu ele alındığı çalışmaların genelinde Glock ve Stark'ın boyutlarının bir kısmı veya tamamı bulunmaktadır. Glock ve Stark, kendilerinden önce dindarlığı tek bir boyutta ele almanın araştırmayı sınırlandıracağını belirten Gerhard Lenski'nin çalışmalarından etkilendiklerini belirterek, dinin önemli bileşenlerini veya boyutlarını belirlemenin dinî ölçekler yaratma konusuna daha çok önemli olduğunu ve bu alana ağılık verilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bu boyutların belirlenebilmesi amacıyla her biri için daha sonra birleştirilebilecek bir dizi anket sorusu hazırlanmıştır. Dindarlığın aşağıdaki boyutları bu ölçüm aracının üretilmesini sağlamıştır (Burwell, 1999b: 279).

İnanç Ortodoksluk Endeksinde; merkezi dinî inançları içeren 7 öğe bulunurken, Parçacılık Endeksinde; kurtuluşa neyin yol açtığı ile ilgili inançları içeren 3 madde, Gthicalism Endeksinde; başkalarıyla ilişkilere dair inançları içeren 2 madde, Pratik Ritüel Katılım Endeksinde; organize kamu ibadetine katılımı içeren 6 madde, Adanmışlık Endeksinde; özel adanmışlık uygulamalarını içeren 3 öğe, Dinî Tecrübe Endeksinde; doğaüstü ile kişisel temasını raporladığı ölçüde 5 madde ve Bilgi Dini Bilgi Endeksinde; İncil içeriği hakkında bilgi derecesini içeren 10 madde bulunmaktadır (Burwell, 1999b: 280).

Glock ve Stark'dan önceki çalışmaların çoğu dindarlığın yalnızca bir veya iki boyutunda toplanırken; bu çalışmadan sonra diğer araştırmacılar tarafından dindarlığı tek yönlü ölçmenin araştırmalar açısından artık yeterli olmadığı vurgulandı. King ve Hunt (1975) tarafından yürütülen kapsamlı araştırma programı da, Glock ve Stark tarafından iddia edilen çok boyutluluğa yönelik güçlü bir destek sağlanmıştır. King ve Hunt, faktör analizi tekniği ile tümevarımsal bir yaklaşım kullanılarak, Glock'un inanç, tecrübe ve ritüel boyutlarına çok yakın altı temel ölçek bulmuştur (Burwell, 1999: 280).

Dinin çok boyutlu doğasını farklı açılardan değerlendiren birkaç ölçek şu şekilde sıralanabilir: Broen (1957) 'Religious Attitude Inventory/Dinî Tutum Envanteri', Putney ve Middleton (1961) 'Dimensions of Religious Ideology/Dinî Düşünce Yapısının Boyutları', ölçeği bir inanç ölçüsü içermesine rağmen, dinî önemi, fanatizmi ve kararsızlığı da değerlendir. McConahay ve Hough (1973) 'Love and Guilt-Oriented Dimensions of Christian Belief /Hıristiyan İnancının Sevgi ve Suçluluk Odaklı Boyutları', Hoge (1976)'un kapsamlı oniki boyutlu 'Theological Index/Teolojik Endeks'i ve Boan (1978) 'Religious Expression Scale/Dinî İfade Ölçeği' çalışmalarında dinî inancın entelektüel ve duygusal ifadeleri, Yaradan ve kökten dincilik-insancıllık boyutlarına yakınlığı ile ele alınmıştır.

Faulkner ve DeJong (1966) Five-Dimension Scale of Religiosity/Dindarlık Eğiliminin Beş Boyutlu Ölçeği', King ve Hunt (1972) 'Religious Variables: Ten Scales/On Dinî Çeşitlilik Ölçeği', 'Cornwall ve Ark. (1986) Dimensions of Religiosity Scale/Dini Eğilimin Boyutları Ölçeği', Rohrbaugh ve Jessor (1975) 'Religiosity Measure/Dindarlık Ölçeği', 'DeJong, Faulkner ve Warland (1976) 'Cross-Cultural Dimensions of Religiosity/Dinî Eğilimin Kültürlerarası Boyutları', Hilty ve Morgan(1985); Hilty, Morgan ve Burns (1984) 'Religious Involvement Inventory/Dinî Katılım Envanteri' gibi ölçeklerin çoğu, Glock ve Stark ölçeğinde bulunmayan farklı birkaç boyutu içermektedir. Ayrıca, Hilty ve Morgan'ın Dini Katılma Envanteri gibi bazı ölçekler diğer ölçeklere kavramsal olarak karşı çıktığından veya King ve Hunt'ın ölçeği gibi metodolojik bir tepki olarak geliştirilmiştir. Bununla birlikte, bu araçların çoğu, kısmen Glock ve Stark tarafından önerilenlere benzer kategorilerde dinin çok boyutlu doğasını değerlendirmektedir (Peter, 1999: 270).

Müslüman Türk kültüründe yapılan araştırmalarda ise kimisi uyarlama kimisi geliştirme şeklinde gerçekleştirilen dindarlık ölçeklerinin büyük bir çoğunluğu çok boyutlu olarak günümüze gelmiştir. Dinî inanç ve pratikler, dinî tutumlar başlıkları altında incelenen diğer ölçekler arasından da çok boyutlu olarak ele alınan ölçekler de olduğunu söyleyebiliriz. Çok boyutlu ölçek çalışmalarının ilki olarakYaparel(1987)'in de doktora tez çalışması için hazırladığı 'Dinî Hayat Envanteri'gösterilebilir. Glock ve Stark'ın çalışmalarının yanı sıra Erdoğan Fırat'ın çalışmalarından da yararlanarak maddelerini oluşturduğunu belirten Yaparel, Glock ve Stark'ın beş boyutundan tecrübe boyutunu dışarıda tutmuştur (Yaparel, 1987: 82).

Yapıcı(2006) 'Dinin Etkisini Hissetme Ölçeği'ni Stark ve Glock 'un (1969) dindarlığın boyutlarının sınıflandırmasındaki 'etki' ve 'sonuç' endekslerini ele alarak geliştirdiğini belirtir. Ölçek üniversite öğrencilerinin dinin etkisini hissetme düzeylerini incelemeyi amaçlamıştır. 4'lü Likert tipinde hazırlanan ölçeğin KMO değeri 966,

Bartlett test değeri 9924,623 ve Cronbach's Alpha katsayısı .95 olarak belirtilmiştir (Yapıcı, 2006: 85).

Ulu(2013), üniversite öğrencilerinin sahip olduğu dindarlık algıları ve düzeylerini tespit etmeye çalışmak için hazırladığı 'Dindarlığın Tanımı Boyutları ve Ölçülmesi Üzerine Psikolojik Bir Araştırma' isimli çalışmasında 51 maddelik çok boyutlu bir ölçek geliştirmiştir. Araştırmada bireylerin yaşadıkları çevrenin hızlı değişim ve gelişimlerinin, uyum süreçlerinde bakış açılarının da değişerek farklılaştığı, bundan da en çok üniversite gençliğinin etkilendiği belirtilir. Bu değişimin düşünce alt yapısından başlayarak dindarlıkla ilgili de yeni tutumlar ortaya koyabileceği görüşüyle çalışmanın evren örnekleminde üniversite öğrencileri tercih edilmiştir. Ülkenin farklı bölgelerinden üniversite öğrenimini tamamlamak üzere bir arada bulunun bu öğrencilerin; farklı demografik ve kültürel yapılardan geldikleri için çalışmanın Türk toplumunun dindarlık algısı hakkında da bilgi vereceği ileri sürülmektedir (Ulu, 2013: 27).

Ölçek soruları arasında bağımsız değişken olarak araştırmaya katılanların bilim alanları, bölüm, fakültesine gelmeden önce en uzun yaşadığı çevre, lisesi, ebeveynlerinin eğitim durumu ve eğitimleri sırasında yaşanılan yerler hakkındaki veriler maddelerle tek tek tartışılarak analiz edilmiştir.

Bireylerdeki dini yaşantının etkisini birçok farklı değişkene göre ele alan Ulu'nun ulaştığı sonuçlardan birisi, söz konusu çalışmasında öğrencilerin; dindarlık algılarını şekillendirirken daha çok düşünce boyutunu önemsedikleridir. Ayrıca öğrenciler arasından cemaatleşmenin fazla olduğu, bir cemaate bağlı bir kurumdan barınmak için faydalanıyor olsa da bu gruplara karşı olumsuz tutumu olduğu dikkat çekmiştir. Dini kararsızlık, hoşgörü, ilgi, din-bilim ilişkisi, evrenselcilik, başa çıkma, hümanizm, panteizm, dışlayıcı model, kapsayıcı model, dinler arası model, çoğulcu, başka dinden olanlara yönelik tutum gibi konuları çalışmada incelenmiştir. Bunlar

üzerinden maddeler oluşturulmuştur. Maddelerin Cronbach Alfa Katsayısı, α=0.893 olduğundan dolayı ölçek yüksek güvenirlikli ve KMO değeri ,953 olduğu belirtilmiştir (Ulu, 2013: 30).

Aynı yıl yapılan başka bir çalışma da 'Dindarlık Tipolojileri Belirleme Ölçeği – Gazzâlî'nin Anlayışına Göre' ismiyle Topuz tarafından gerçekleştirilen makale çalışmasıdır. Topuz çalışmasında Gazzâlî'nin bireylerin dinî inanç ve değerlere karşı sergileyebileceği tutumlardan yola çıkarak yaptığı dindarlık tasnifini temel almıştır. Bu tasnifte Gazzâlî dindarları; *tahkiki, taklidî, gösterişçi/aldatıcı, zevk alan dindarlar* ve *inançsızlık* olarak beş kategoriye ayırmaktadır. Bu tasnife dayanılarak geliştirilen ölçek 55 maddeden oluşturulmuştur. Cronbach alfa değeri 0.80 olarak hesaplan ölçeğin maddeleri "Kesinlikle Katılıyorum" ve "Kesinlikle Katılmıyorum" şeklinde cevaplanan 5'li Likert tipi olarak düzenlenmiştir. Çalışmada beş alt boyutta ölçüm yaptığı belirtilir. Bunlar: 'İnançsızlık Boyutu'nda dine yönelik olumsuz tutumları ölçmek üzere 11 maddeden oluşturulmuştur. 'Gösterişçi/Aldatıcı Dindarlık Boyutu'nda kişisel amaçlarına ulaşmak için dinî unsurların kullanılmasını ölçmek üzere 11 madde bulunmaktadır. 'Taklidi Dindarlık Boyutu'nda kişisel sorumluluk altına girmeden dinî unsurların taklit edilerek mi yoksa taklit edilmeden mi yerine getirildiğini ölçmek üzere 11madde, 'Tahkiki (ilmî) Dindarlık Boyutu'nda bireyin dinî kaynaklara başvurmak suretiyle inanç ve davranışlarını delillendirmesi, araştırması ya da araştırmamasını ölçmek üzere 11 madde yer alır. Ve son olarak da 'Zevk Alınan Dindarlık Boyutu'nu bireyin yaşadığı dinî tecrübelere göre dinî yaşantısından zevk almasına bağlı olarak sergilediği tutumları ölçmek üzere 11 madde yazılarak ölçek toplam 55 maddeden oluşturulmuştur (Topuz, 2011: 176-186).

Topuz, geçerliğini ve güvenirliğini istatistiksel analizlerle gerçekleştirdiği bu ölçeğini daha sonra 2013 yılında bireylerin yetişkinlik ve ileri yaş dönemlerindeki dindarlık tipolojileri ile benlik saygısı arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla

kullanmıştır. Topuz, çalışmasında bireylerin gelişimleri bakımından 'benlik algısı' farklılaşmalarının, yetişkin bireylerin psikolojisinde mühim bir yere sahip olduğunu vurgular. Yetişkin bireylerin anlam arayışları sırasında zihinlerinde beliren sorulara bulabildikleri cevapların kendi hayat anlamlandırma süreçleri içerisindeki dinin/dinî algıların yerinin ve bu cevaplara bağlı olarak ortaya çıkabilecek 'orta yaş krizi/benlik krizi' nin bireylerin psikolojik sağlığı ve kişiliği açısından önemli olduğunu belirtir. Bu veriler ışığında yaptığı çalışması sonucunda dindarlık ve benlik saygısı arasında olumlu bir ilişki bulunmuştur (Topuz, 2013:143).

Bu çalışmaların ardından Seyhan(2014) dinin evrensel ve en temel özelliklerinden olduğunu belirttiği "anlam, ritüel ve inanç" endeksleri ile inşa edilen bir dindarlık çerçevesi çizilmesi gerektiğini belirtir. Bu dindarlık çerçevesinin ise "şuur" anlayışıyla geliştirilerek ancak bir dindarlık ölçeği geliştirilebileceğini ileri sürer. Her bireyin belirli düzeyde dini duygu ve düşüncesinin bulunabileceğini, fakat asıl olarak bu düşünce ve duyguların bireyin iç dünyasında ne derece yer edindiğinin ölçülmesi gerektiğini savunur (Seyhan, 2014: 411).

Test-tekrar test yöntemi ile uygulanan ölçek 21 maddelidir. Kasier- Mayer-Oklin Bartlett's değeri ,904 ve ,932 olarak bulunmuş, ardından yapılan açımlayıcı faktör analizi ile 'dini değer boyutu', 'dini bilinç boyutu', 'dini davranış boyutu' olarak adlandırılan 3 faktöre ayrılmıştır (Seyhan, 2014: 412).

Çayabatmaz (2016) tüm bu çalışmalarda dindarlığın tanımlanırken dinden ziyade İslam'ın tanımlandığını, hâlbuki Kur'an'da yaşanan tek dinin İslam olmadığını 'Kur'an-ı Kerim Bağlamında İslami Dindarlık Ölçeği Denemesi' adlı tez çalışmasında vurgulamıştır. Dolayısıyla çalışma bağlamında din; hayatı düzenlemek için ilahî ya da insanî kural koyucuları olan yollar, bireyin fizyolojik ihtiyaçlarını karşılarken çalışma hayatı, aile hayatı ve diğer sosyal ilişkilerinde yani hayatın her alanında tercihlerini hangi güdü ile yaptığını belirleyen faktörler olarak tanımlanır. Kurumsal dinin

beklentilerine bireyin olumlu tutum sergilemesi, bu beklentilere olumsuz tutum geliştirmesi ya da kurumsal dini kendi algıları doğrultusunda yorumlayarak yerine getirmesi de bireysel din olarak tanımlanır. Çalışmanın yöntemsel kısmında DİB Kur'an-ı Kerim meali incelenilerek dindar bireyden beklenen tutumların, olması beklenen özelliklerin ve olmaması istenen özelliklerin tanımlandığı ayetlerden 73 madde belirlenmiştir. Bu belirleme sonrası uygulanılan ölçek sonuçları açımlayıcı faktör analizine tutulmuş ve yedi alt boyuta ayrıldığı belirtilmiştir. Bu boyutlara dâhil olmayan maddeler ölçekten çıkartılarak ölçeğe 53 maddelik son hali verilmiştir. Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy (KMO) değeri ,954 ile alanın %53 lük dilimine yansıttığı belirtilir. Ölçek boyutları; iyilik boyutu, inanç boyutu, yakınlık boyutu, ibadet boyutu, kamil davranış boyutu, ahlak boyutu, uygulanması zor emirler boyutu olarak isimlendirilmiştir (Çayabatmaz, 2016: 63).

Özer ve arkadaşları da ROS Dinî Yönelim Ölçeğinin Gorsuch ve McPherson (1989)tarafından yeniden yapılandırılmış şekli ile Mcdaniel ve Burnett tarafından geliştirilen 'Dini Bağlılık Ölçeği'nin üç maddesini, Plante ve arkadaşları (2002) tarafından geliştirilen 'Dinî İnancın Gücü- Santa Clara Anketi'nin kısa versiyonunu ve Marta (1999) tarafından geliştirilen 'Dindarlık Ölçeği'ni Türkçe'ye uyarlamışlardır. Bu ölçekleri bir araya getirerek 'Pazarlama Etiği Araştırmalarında Kullanılan Farklı Dindarlık Ölçeklerinin Eş Zamanlı Geçerliliği ve Yeni Bir Dindarlık Ölçeği Önerisi' çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir (Özer ve Ark. 2015: 19).

1.4.8. Dinî Başa Çıkma Modellerini Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar

Yaşam döngümüz sırasında olumlu ya da olumsuz şeklinde değerlendirdiğimiz pek çok durumla karşılaşırız. Bu durumlar o anki değerlendirmemize bağlı olarak bizim için birer tehdit ya da fırsat anlamına gelebilir. Tehdit durumları başlı başına bir stres unsuru

iken; fırsatları değerlendirememe kaygısı da beraberinde stresi getirebilmektedir. Hayatta karşı karşıya gelinen zor ya da tehditsel durumlarda bireyler bu durumu daha anlaşılabilir hale getirmek, kendilerini teselli edebilmek, devam etmekte olan hayata uyum sağlayabilmek için akli ve duygusal bir çaba ve arayış içerisine girebilirler. Bireylerin bir engeli aşabilmek amacıyla harcadıkları zihinsel, bedensel ya da manevi güç, "zor zamanlarında sergiledikleri bu anlam arayışı" psikolojide karşılaşılan durumla başa çıkma süreci şeklinde değerlendirilmektedir (Ayten ve Sağır, 2014: 6). Bireyin başına gelen zorlayıcı yaşam olaylarıyla nasıl başa çıktığı, sorunlarını nasıl çözdüğü ve bu süreçlerde dinin hayatındaki rolünü araştıran çalışmalar dinî başa çıkma ve problem çözme ölçekleri üzerindeki çalışmaları hızlandırmıştır.

Başa çıkma durumlarında bireylerin din ile olan bağlantısı Bowling Green State Üniversitesi'ndeki Pargament ve meslektaşlarının sistematik çalışmaları ile keşfedilmiştir. Pargament ve Arkadaşları (1990)'nın çok boyutlu 'Religious Coping Activities Scale /Dinî Başa Çıkma Aktiviteleri Ölçeği', insanların stresli yaşam koşullarıyla başa çıkmak için dine ne ölçüde döndüğünü tanımlayan dinî başa çıkmayı altı maddeye ayırır. Bunlar, manevî temelli başa çıkma, iyi işlerle başa çıkma, hoşnutsuzluğu ifade ederek başa çıkma, kişilerarası dini destek yoluyla başa çıkma, yalvararak başa çıkma ve dinî kaçınma şeklinde başa çıkma olarak sınıflandırılır. Bu ölçeğin içeriğinde açıkça kültürel izlerin olmasından dolayı Hıristiyan dinî baş etme özelliklerini ölçtüğü belirtilebilir (Peter, 1999: 343). Dinî Başa Çıkma Faaliyetleri Ölçeği'nin tanımladığı 'Manevi Temelli Faaliyetler' alt faktöründe, bir bireyin Tanrı ile olan sevgi dolu bir ilişkiye güvendiği kaydedilmektedir. 'İyi İşler Yapmak' alt faktöründe alınan yüksek puanlarla, dinî taahhütlere daha fazla uygun davranılarak başa çıkma girişimleri ortaya konulmaktadır. 'Hoşnutsuzluk' alt faktörü ile Tanrı'ya ve kiliseye karşı öfke ve yabancılaşma kaydedilmektedir. 'Kişilerarası Dinî Destek' faktörü ile din adamları ve kilise üyelerinin desteğine dayanma eğilimleri işler hale

getirilmektedir. ‘Yalvarma’ alt ölçeğiyle kişisel sorunlara mucizevi bir çözüm bulma umuduyla Yaradan’a soru sorma ve pazarlık yapma eğilimi ortaya konmaktadır. ‘Dinî Kaçınma’ ile dikkati stresli durumlardan uzaklaştırmak için dinî temelli bir girişim ölçülmektedir. Faktör analizinde, manevi temelli etkinlik alt ölçeği 1, iyi işler için 6, hoşnutsuzluk ve yalvarma için 3, kişilerarası dini destek için 2 olmak üzere 12 öğe ile tanımlanmıştır. Dini kaçınma, ortak bir faktör üzerine yüklenmeyen üç öğeden oluşan alt ölçek olmuştur. Pargament ve arkadaşları ölçeklerini yaşanılan deneyimden neler öğrenildiği, duyguları kontrol etmede başarı ve bireylerin güçlendirilip güçlendirilmediğini tahmin etmek için kullanmışlardır. Zihinsel bir sağlık anketi olarak da tasarladıkları bu ölçekte; stresli olayın genel olmayan dinî etkilerini ortaya çıkarmayı amaçlayan beş madde ve dinî sonuçları işlevselleştiren Yaradan’a yakınlıkta değişiklikleri, kiliseye ait olma duygusunu ve manevî gelişimi içeren üç öğe bulunmaktadır. Altı alt ölçeğin tümü için iç güvenilirlik araştırma sonuçları: Cronbach’ın alfaları ‘Dini Kaçınma’ alfa = .61; ‘Yalvarma’ alfa = .61; ‘Hoşnutsuzluk’ alfa = .68; ‘Kişilerarası Dini Destek’ alfa = .78; ‘İyi İşler’ alfa = .82; ve ‘Manevî Temelli Faaliyetler’ alfa = .92 şeklinde verilmiş, sonuçlar ölçütün örneklemde başarılı bir başa çıkmanın güçlü bir öngörücüsü olduğunu göstermektedir (Pargament ve Ark, 1990: 793).

Pargament ve arkadaşları (1988) tarafından ‘Religious Problem-Solving Scale(RPS)/Dinî Problem Çözme Ölçeği (RPS) de geliştirildi. Bu çalışmada problem çözme sürecinde bireyler için dinin oynadığı rolün önemli olup olmadığı, dinî temelli problemlerinin çözümünde çözüm yöntemlerini ve eğilimlerini değerlendirmek üzere bir ölçek geliştirilmiştir. Çalışma içerisindeki hipotezlerden biri bireyin zihinsel sağlığının dinî problem çözme tarzı ile önemli ölçüde ilişkili olduğudur ve ölçek kapsamında bu da test edilmektedir. Araştırma bireylerin sorunlarının çözümü için Tanrı'ya veya kendi özüne duyduğu sorumluluk derecelerini üç genel yaklaşımla ölçer.

Bunlar; kendini Tanrı'ya yönlendirme, Tanrı ile işbirlikçilik veya sorunu ertelemedir. 'The Self-Directing Scale/ Öz Denetim Ölçeği', Fromm'un problem çözme sorumluluğunu Tanrı'dan ziyade insanlara atfeden hümanist din yaklaşımına dayandırılarak hazırlanmıştır. 'The Collaborative Scale/ İşbirlikçilik Ölçeği', yaşam problemlerini çözmek için birlikte çalışılan Tanrı'yla ortak olarak hareket eden kişiler yaklaşımına dayandırılmıştır (Abelson, 1969; Hart, 1984 akt: Thurston, 1999: 347). 'The Deferring Scale/ Erteleme Ölçeği', yine Fromm'un, bireylerin herhangi bir sorunla karşı karşıya kaldıklarında, her şeye gücü yeten bir Tanrı'ya kendilerini pasif olarak bırakmasını vurgulayan otoriter din kavramından türetilmiştir. RPS'nin tam formu, 'Asla' dan 'Her zaman' a kadar 5'li Likert aralıkta puanlanan, her alt ölçek için 12 maddesi bulunan, 36 maddeden oluşmaktadır (Thurston, 1999: 348). Hem iç tutarlılık hem de test-tekrar test güvenilirliği yüksek bulunmuştur. Cronbach alfa katsayıları Öz denetim ölçeği için .91, İşbirlikçilik ölçeği için .93 ve Erteleme ölçeği için .89 verilmiştir. 97 üniversite öğrencisi ile bir hafta boyunca ölçeklerin test-tekrar test güvenilirlik analizi yapılmış ve güvenilirlikleri .93 (İşbirlikçi), .94 (Öz Denetim) ve .87 (Erteleme) olarak sunulmuştur (Pargament ve Ark, 1988; akt: Thurston, 1999: 348).

Çok boyutlu dindarlık ölçek çalışmaları arasında King, Speck ve Thomas (1995)'ın 'The Royal Free Interview For Religious and Spiritual Beliefs / Dinî ve Manevi İnançlar İçin Royal Free/ Ücretsiz Kraliyet Mülakatı' ölçeği de yer almaktadır. Ölçeğin adının da belirttiği gibi, çalışma Londra'daki Ücretsiz Kraliyet Hastanesinde geliştirilen; akut fiziksel hastalıkların sonucunu manevi, dinî ve felsefî inançların ne ölçüde etkileyebileceğini belirlemeye yönelik bir röportaj şeklindedir. Bu ölçekle araştırmacılar giriş röportajını mümkün olduğunca dinî olarak kapsayıcı tutmayı amaçlamıştır (Peter, 1999: 343). Bu nedenle, ankette yer alan din; inanç, dinî bellek kodları, uygulamalar ve değerler sistemi için çerçeveyi belirten ifadeler kullanılmıştır. Maneviyat bir bireyin kendisine veya başkaca bir güce olan inancını ifade edecek şekilde geniş anlamda

kullanılmıştır. Üstün bir güce atıfta bulunmadan, hayattaki anlam arayışı ise ankette felsefi inanç olarak adlandırılmıştır (Seybold, 1999: 351).

Ülkemizde ise dini başa çıkma ölçekleri incelendiğinde, genelde uyarlama çalışmalar olduğu görülür. Ekşi (2001) 'Başa Çıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma' isimli doktora tezi çalışması için Pargament ve arkadaşları tarafından geliştirilen 'Religious Coping Scale-RCOPE/ Dinî Başa Çıkma Ölçeği' nin kısa formunun uyarlanmasını yapmıştır (Ekşi, 2001). Aynı zamanda Pargament ve arkadaşlarının 'Dinsel Başa Çıkma Faaliyetleri Ölçeği Türkçeye uyarlanarak, güvenirlik ve geçerlik çalışması yüksek lisans tezi olarak Memiş (2003) tarafından yayınlanmıştır. Pargament, Koenig ve Perez (2000) tarafından geliştirilen ölçek Ayten (2012) tarafından 'Tanrıya Sığınmak: Dinî Başa Çıkma Üzerine Psiko-sosyal Bir Araştırma' isimli çalışmasında kısaltılarak ve kültürel uyum dikkate alınarak Türkçeye uyarlanmış, 'Dinî Başa Çıkma, Psikolojik Dayanıklılık ve Yaşam Doyumu İlişkisi Üzerine Bir Araştırma' isimli çalışmada uygulanmıştır. 'Santa Clara Dinsel İnanç Gücü Ölçeği' (Akın ve Ark. 2014b) ise orijinal Adı 'The Santa Clara Strenght of Religious Faith Questionnairo: Confirmatory Factor Analysis'olan, Levis ve arkadaşları tarafından 2001 yılında yapılan çalışmadan uyarlanmıştır.

1.4.9. Dinî Tutuculuk Modellerini Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar

Sosyal bilimlerde psikolojik tutuculuk ile dogmatizm yakın anlamlarda kullanılır (Yapıcı, 2002: 108). Psikolojik tutuculuk; yerleşmiş, eski alışkanlıkları yeni gelişmeler karşısında değiştirmemek, bireyin objektif şartlarda bile tutucu davranışın sürdürmesi, bireyin kendi düşünce yapısında kabul etmediği fakat toplum gerçekliği içerisinde yer edinen düşüncelere karşı olumsuz, sert tepkisel yaklaşım sergilenmesi olarak tanımlanabilmektedir (Ünal, 1971: 19). Birçok araştırmacı köktencilik terimini katı,

dogmatik ve gerici bir dinsel inanç tarzı olarak ele alır. Peter (1999: 417) Ortodoksi ya da evangelicilik terimleri ile "köktencilik" teriminin birbirinden farklı olduğu ve birbiri yerine kullanımının doğru olmayacağını belirtmektedir.

Dinî tutuculuğu odak noktası alan ölçek çalışmaları arasında Altemeyer ve Hunsberger (1992)'in; tutuculuğu insanlık hakkındaki temel, içsel, asıl gerçeği açıkça içeren bir dinî öğreti seti olduğu şeklinde tanımladıkları çalışma en çok kullanılanlardandır. Kısaca başkalarına karşı olan olumsuz tutumları açığa çıkartma ve yorumlama sürecine "dinsel fundamentalizm yönelimi" adını vermişlerdir (Sezen, 2010: 139). Aşırı tutuculuk yönelimi yüksek olan bireyler tarafından; asıl inancın ve gerçeğin bugün de geçmişin temel, değişmez uygulamalarına göre takip edilmesi gerektiğine ve bu temel öğretilere inanan, onu takip edenlerin Yaradan ile özel bir ilişkisi olduğuna inanıldığı şeklinde tutum sergilediklerini belirtirler (Altemeyer ve Hunsberger, 1992; akt: Paloutzian, 1999: 422).

Dinî Aşırı Tutuculuk/Köktencilik/Fundamentalizm ölçekleri: Martin ve Westie (1959) 'Religious Fundamentalism Scale/Dinî Tutuculuk Ölçeği', Wiggins (1966) 'Religious Fundamentalism Scale of the MMPI/MMPI'nin Dinî Tutuculuk Ölçeği', Gorsuc ve Smith (1983); Broen (1957) 'Fundamentalism Scale-Revised/Yeniden Yapılandırılmış Köktencilik Ölçeği', Altemyer ve Hunsberger (1992) 'Religious Fundamentalism Scale/Dinî Tutuculuk Ölçeği', Gibson ve Francis (1996) 'Christian Fundamentalist Belief Scale/Hıristiyan Tutucu İnanç Ölçeği' şeklinde sıralanabilir. Bunlardan Altemyer ve Hunsberger (1992)'in ölçeği 2004 yılında yine kısa formuyla revize edilmiştir. Bu kısa formun Türkçeye uyarlama çalışması önce 'Obsesif-Kompulsif Bozukluk Semptomatolojisinin Kültürlerarası İncelenmesi: Din ve Dindarlığın Rolü' isimli çalışma için Altın (2009) tarafından ardından, 'Dinsel Fundamentalizm Ölçeğinin Türkçe Çevirisinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması' ile Sezen (2010) tarafından gerçekleştirilmiştir.

Dinî yaşamın farklı görüntüleri ve farklı dindarlık biçimleri arasında yer alan dogmatik dindarlık tipolojisinin incelendiği ölçek çalışmasında Yapıcı (2002) köktenciliği temel alan yaklaşımla bir ölçek geliştirmektedir. Çalışmada dinin etki boyutu dikkate alınacak şekilde; dindarlığın zihinsel görüntüleri ve bu görüntülerin davranışlarda gerçekleşen hali sosyal bilişsel bakış açısıyla; liberal, muhafazakâr, dogmatik ve fanatik dindarlık biçimlerine dayandırılarak bu dindarlık tiplerinin psikolojik yapılarının tespit edilmesi amacıyla dört farklı dindarlık tipinden bahsedilir. Sosyo-kongnitif bir sınıflama olarak da sunulan bu tiplemenin ilkinde bulunan bireyler; tutumlarının merkezinde, dinî duygu ve düşünceleri olan, dinî konularda yeni fikirleri kolayca kabul edebilen, günlük hayatlarında dinin etkisinin çok fazla gözlemlenemeyebileceği *'liberal dindarlar'* dır. İkinci grupta yer alan '*muhafazakâr dindarlar'*ın tutumlarının merkezinde ise dinî duygu ve düşüncelerinin yeri büyüktür. Hayatlarını anlamlandıran en önemli unsur din olduğundan inandıkları sisteme karşı yeni bir fikre pek açık olmayan, bir kısmını kitabi dindarların bir kısmını ise geleneksel dindarların oluşturduğu bireylerdir. Mevcut yapıyı koruma görüşü hâkim olduğundan müdahaleci de olabilirler. Üçüncü olarak araştırmada ölçek konusunu oluşturan *'dogmatik dindarlar'* ele alınmıştır. Dogmatik dindarlar; dinî konulara iki uç ayrımla yaklaşan, olayları sevap-günah, doğru-yanlış çerçevesinde değerlendiren, dolayısıyla ötekilere karşı hoşgörüsüz, yeni fikirlere kapalı bireylerden oluşur. Son olarak da *'fanatik dindarlar'* ele alınmıştır. Zihinsel açıdan fazlasıyla katı bir tutum içerisinde olan bu bireyler kendi inançlarına karşı aşırı bağlılık gösterebilirler. Yaşamları boyunca inandıkları ya da aşırı derecede bağlandıkları kişilerin dinî öğretilerini ve yalnızca onların uygulamalarını yaparlar. Dolayısıyla içinden geldikleri dinî inanç, fikir ve idealler değiştirilmesi söz konusu bile olmayan kesin doğrulardır onlara göre. Yapıcı bu gruptaki bireyleri *'patolojik dindarlar'* olarak da değerlendirir (Yapıcı, 2002: 99). Dogmatik dindarlık tiplerinin belirlenmesi için geliştirilen ölçekte, kutsal metinlerin

inanan bireylere etkisi ve dinî dogmalara bağlılıkla değil, bireyin dinî konularda zihinsel müsamahasızlığı ve tutuculuğunu sosyal ya da bireysel içerikli olup olmamasına bakılmaksızın ele alınmasıyla bir kategorizasyon yapılmıştır. 22 maddeden oluşan ölçek çeşitli fakültelerde eğitim gören yaş ortalaması 21.6 olan 593 kişi üzerinde uygulanmış, KMO değeri .944 Bartlett's Test of Sphericity değeri ise 3761,864 olarak değerlendirilmiştir (Yapıcı, 2002: 112).

1.4.10. Dinî /Ahlakî Değerlerin Yaşanışını Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar

İnsanlar genellikle kendi değer sistemlerinin dini inançlarından etkilendiğini savunmaktadır. Çoğu dinî gelenek, yalnızca bir değer sistemi değil, aynı zamanda kişisel karakter gelişimi için bir kılavuz görevi de görür. Dindarlık ölçekleri arasında dinî/ahlakî değerleri merkeze alan ölçekler de geliştirilmiştir. Dinî değerler üzerine geliştirilen ilk ölçek, derecelendirilmiş değerlerin dört sosyal değer boyutuna karşılık gösterilebilecek olan Bales ve Couch (1969) 'Value Profile/Değer Profili' ölçeğidir. Değere göre belirlenmiş kısıtlama saptaması otoritenin kabulünü ifade etmektedir. Farklı değerlerin göreceli önemini değerlendiren ölçek, yaygın olarak kullanılan Rokeach (1973) 'Rokeach Value Survey (RVS)/Rokeach Değer Ölçeği' dir. Ölçekte katılımcılardan on sekiz "uç birim/son değeri" insanların çaba gösterdiği son durumların bir listesi ile on sekiz "araçsal değer" in listesi veya bu uç durumları ifade etmesi ile elde edilen veriler karşılaştırılır. Wichern (1980) 'Spiritual Leadership Qualities Inventory/Manevi Önder/Lider Nitelikleri Envanteri', Hıristiyanların kilise içindeki liderlik pozisyonlarında bulunan birlerden, papazlardan, beklenen nitelikleri; iki Pauline pasajından on dokuz karakter özellikleriyle ölçmeyi amaçlayan bir ölçektir. Schmidt (1987) 'Character Assessment Scale/Karakter Değerlendirme Ölçeği' 225 maddelik ölçek, Yeni Ahit yazarlarından alınan özel ölçütlere dayanarak ahlakî olarak bireyin güçlü ve zayıf yönlerini ölçmektedir (Peter, 1999: 229).

Francis ve Greer tarafından hazırlanan (1990, 1992) ‘Christian Moral Values Scale/Hıristiyan Ahlaki Değerler Ölçeği’; geleneksel Yahudi-Hıristiyan öğretimi tarafından açıkça desteklenmeyen; sarhoşluk, evlilik öncesi ilişki gibi konuları ve de Hıristiyan topluluğu içinde tartışılan yapay doğum kontrolü, boşanma ve benzeri konuları içeren on maddelik bir ölçektir (Gorsuch,1999: 242). Bu ölçeklerden de görülebileceği gibi genellikle Yahudi-Hıristiyan geleneğinin öngördüğü ve taşıdığı değerlerin bireylerce ne kadar desteklendiği değerlendirilmek üzere tasarlanmış ölçeklerdir.

Rokeach Değer Ölçeği, Çalışkur ve Aslan (2013) tarafından Türkçeye uyarlanmış ve geçerlik güvenirlik çalışmaları yapılmıştır. Değer sistemleri üzerine yapılan bir başka ölçek uyarlama çalışması da Kuşat ve Bulut (2016) tarafından orijinal adı “A Religious worldview: Protecting One’s Meaning System Through Religious Prejudice” olan araştırmadan Goplen ve Plant tarafından çıkarılan ‘Dini Dünya Görüşü Ölçeği (Religious Worldview Scale)’ nin Türkçeye uyarlama çalışmasıdır.

1.4.11. Maneviyat ve Mistisizmi Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar

Dindarlığı maneviyat ve mistisizmi merkeze alarak değerlendirmeyi amaçlayan ölçekler içinde maneviyatın merkezinde mistik tecrübeye yer veren ölçekler de bulunmaktadır. Saur ve Saur (1993) ‘Spiritual Themes and Religious Responses Test (STARR)/Manevi Temalar ve Dinî Tepkiler Testi’ ve Hood (1975) ‘The Mysticism Scale/Mistisizm Ölçeği’ dışında burada gözden geçirilen tüm ölçekler “Tanrı/Yaradan” terimini kullanır. Kass ve Arkadaşları (1991) ise ‘Index of Core Spiritual Experiences/Çekirdek Manevi Deneyim Endeksi’ yaratıcı teriminin kullanımını nitelendirir ve katılımcıları sorulara cevap verirken kendi Tanrı tanımını kullanmaya teşvik eder. Bu üç ölçek batı dinleri dışında uygulanabilirliği düzenlenmemiş olsa da,

dindarlık çalışmaları için geliştirilen ölçekler içerisinde kültüre en az bağlı ölçekler olarak tanımlanır. Bunların dışında Moberg (1984) 'Spiritual Well-Being Questionnaire/Manevi İyi Oluş Anketi', manevi büyüme ve olgunluk açısından dindarlığı bütüncül bir perspektiften değerlendirmek için yararlı olan, çok boyutlu bir değerlendirme aracıdır (Boivin, 1999: 375). Manevi İyi Oluş Anketi'nin kavramsal temeli, kişinin Yaradan, benlik, toplum ve çevre ile olan ilişkisinden oluşturulmuştur. Anket, İncil'e, kiliseye, dinî televizyon programlarına atıfta bulunur ve bu nedenle kullanımının Hıristiyanlar ile sınırlı olduğu söylenebilir (Boivin, 1999: 376). Hall ve Edwards'ın (1996) 'Spiritual Assessment Inventory/Manevi Değerlendirme Envanteri' bir madde ile İncil'den bahsederken; Yahudi-Hıristiyan veya en azından Batı dinlerine özgü olabilecek ifadeleri içerir. Maneviyat ölçeklerin en çok kullanılanlarından biri olan Paloutzain ve Ellison (1982)'Spiritual Well-Being/Manevi İyi Oluş Ölçeği'nin Yahudi-Hıristiyan geleneğinin dışında da kullanışlı olacağı savunulmuş, ancak geleneksel yapısına bağlı Doğu düşünceleri içerisinde etkin olmayabileceği belirtilir(Peter, 1999:359). Manevi İyi Oluş ölçeği, bireyin duygu ve düşüncelerine dayanan yaşam kalitesinin, manevî iyi oluş algısının genel psikolojik bir değerlendirmesi olarak geliştirilmiştir. Ölçek hem dinî bir iyi oluşu (religious well-being), hem de varoluşsal bir iyi oluşu (existential well-being) içerdiği için bireylerin genel manevî iyi oluşunu ölçmek üzere tasarlanmıştır (Boivin ve Ark, 1999: 382). Tasarım gereği, SWB ölçeğinin inşası hem dinî hem de sosyal psikolojik boyutları içermektedir. Dinî iyi oluş (RWB), aynı zamanda "dikey" boyut olarak tanımlanmaktadır. Dikey boyut kişinin Yaradan ile ilişkisi olarak ifade edildiği gibi manevi yaşamının rahatlığını nasıl algıladığına da odaklanır. Varoluşsal iyi oluşu(EWB) ele alan, sosyal psikolojik "yatay" boyut, kişinin kendine, topluma ve çevreye ne kadar iyi uyumlandığı ile ilgilidir. Bu boyut; olumlu ya da olumsuz yaşam deneyimlerini, varoluşsal yaşam amacı ve yaşam doyumunu değerlendirmeyi içerir. Bu kavramlara dayanarak, Manevi İyi Oluş Ölçeğinin, biri

dikey, dinî iyi oluş boyutunu temsil eden ve yatay, varoluşsal iyi oluş boyutunu temsil eden iki alt yapıdan oluşan 20 maddelik bir öz değerlendirme aracı olduğu söylenebilir. Her alt boyut 10 öğe içerir. Dinî iyi oluş boyutunun maddelerinin tümü "Tanrı" kelimesini içermektedir. Varoluşsal iyi oluş boyutunun maddeleri özel olarak dinî bir dil içermemektedir, bunun yerine yaşam amacı, memnuniyet, çevremizdeki insanlarla ve durumlarla ilişkiler hakkında sorular sormaktır (Boivin ve Ark, 1999: 387).

Sevinç ve arkadaşları tarafından; ateizm, inançsızlık, dinsizlik gibi kavramların araştırmalarda önem kazanmaya başladığı vurgulanarak, bireyin dinsizliğini, manevi bir yanının olmayışını ölçecek ve bireyin inançsızlık düzeyini değerlendirecek bir ölçeğe ihtiyaç duyulmakta olduğu belirtilmektedir(Sevinç, Güven ve Metinyurt, 2015). Bunun üzerine bir ölçek uyarlaması çalışması ortaya koyulur. Çalışma, Cragun, Hammer ve Nielsen (2015) tarafından geliştirilen 'NonReligious-NonSpiritual Scale'in Türkçe uyarlamasını ve onun geçerlik-güvenirlik analizlerini içermektedir. Yapılan uyarlama çabası ile 'Dindar ve Spiritüel Olmama Ölçeği (DISOL)' geliştirilmiştir. Çalışmanın önemli sonuçlarından biri formun aslında geçen 'Spiritual' kavramının 'spiritüel' ve 'manevi' olmak üzere iki farklı şekilde çevrilerek uygulandığında analizlerin de anlamlı bir şekilde değiştiğinin görülmüş olmasıdır (Sevinç, Güven ve Metinyurt 2015: 62).

1.4.12. Tanrı İmgesi Modellerini Ölçmek Üzere Yapılan Çalışmalar

Psikoloji ve Din Psikolojisi alanında çalışan araştırmacıların birçoğu için Tanrı kavramının psikolojik analizi, Freud'un yüce baba olarak Tanrı görüşünü öne sürmesiyle başlamaktadır. Bireyin kendinden daha yüce, ilahî olana karşı duygu ve düşünceleri dinî deneyimini oldukça fazla etkileyebilmektedir. Yaradan'ın çeşitli tasavvurlarının incelendiği araştırmalarda da dindarlığın birey ve Yaradan ilişkisi

üzerinden değerlendirildiği ölçekler ortaya konmaktadır. Freud'un çocuğun, karşı cinsteki ebeveynini benimseyip kendi cinsinden olan ebeveyne karşı ilgisini kesme konusunda beslediği duygu, düşünce, dürtüler psikanalitik teoriye göre Oedipus kompleksi olarak tanımlanır (Topçu, 2017: 3). Bu durumun yetişkinliğe kadar devam etmesinibireyde ortaya çıkan korku ve suçluluk duygularına dayandıran Freud, her şeye gücü yeten bir babaya itaat etmek ister gibi Tanrı algımızı de isteyerek aradığımızı savunmaktadır. Doğrudan bu teorinin testleri olmamasına rağmen, birazdan bahsedilecek olan iki ölçme aracının temelinde psikanalitik kavramlar yer almaktadır. Vergote ve arkadaşları (1969) 'Concepts of God and Parental Images/Tanrı Anlayışları ve Ebeveyn İmajı' ölçeği, hem anne hem de baba özellikleriyle Tanrı imajını değerlendirmektedir (Courtenay ve Kirkpatrick, 1999: 390). Rizzuto'nun (1979) 'God/Family Questionnaires/Tanrı/Aile Anketleri' iki ayrı araçtır: birinde konu Yaradan iken; diğerinde ailedir. Bu iki anket, hem Tanrı'nın hem de kendisinin ve başkalarının içselleştirilmiş görüntülerini, psikanalitik ve nesne ilişkileri kuramlarından ortaya çıkarmak üzere tasarlanmıştır. Tanrı algıları üzerine yapılan diğer çalışmalarda ise belirli bir teorik bakış açısından daha az etkilenilmiştir. Gorsuch (1968)'un 91 maddelik 'Adjective Ratings of God/Tanrı'nın Sıfat Değerlendirmeleri' ölçeği Tanrı algılarınabeş faktörde değinmektedir. Bunlar; geleneksel Hıristiyan, inançlı, öfkeli, "her şeyi bilen" (yani, kudretli, her yerde birden bulunan, her şeyi bilen ve sonsuz bir doğa sahibi) ve mekândan münezzeh olma şeklinde sıralanabilir (Tisdale, 1999: 393). Lawrence (1991)'ın 156 maddelik 'God Image Inventory/Tanrı İmajı Envanteri', Tanrı imajının altı boyutunu: etki, tutum, varlık, meydan okuma, kabul ve yardımseverlik olarak tanımlar. 10 maddelik Benson ve Spilka (1973) 'Loving and Controlling God Scales/Sevgi Dolu ve Denetimli/Kontrolcü Tanrı Ölçeği', Tanrı kavramının sevgi dolu Tanrı ve denetimli Tanrı boyutunda ayrı puanlar sunmaktadır. Gorsuch ve Simith (1983)'un 'Nearness to God Scale/Tanrı'ya Yakınlık Ölçeği' ile bir Hıristiyan bakış

açısı bağlamında, birey için Yaradan'ın yakın ve erişilebilir olduğunu ne kadar hissettiğini değerlendirmektedir. Bassett ve arkadaşları (1990, 1994) 'Nonverbal Measure of God-Concept/Tanrı Anlayışının Sözsüz Ölçeği', Yaradan algısındaki gelişimsel farklılıkları değerlendirmek amacıyla basılı çizimleri kullanması yönüyle diğer ölçeklerden farklıdır (Peter, 1999: 387). Bireyin Yaradan algısının çok boyutlu doğasının her çalışmada farklı boyutlarıyla ele alındığı görülmektedir.

Bir dine inanmaksızın her bireyin zihin şemasında Tanrı'ya yönelik bir şema olduğunu ileri süren Peker'in görüşünden yola çıkan Gülerde (2007), bir 'Tanrı Algısı Ölçeği' geliştirmiştir. Bireylerin Tanrı'ya yönelik bütün duygu, düşünce ve atıflarını 'Tanrı algısı' olarak tanımlamaktadır. Allport'un güçlü bir inancın psikolojik ve fizyolojik sağlığı derinden etkileyebileceği savını da kaynak alarak, inanan ya da inanmayan bireyler için inancın odak noktasında Tanrı olduğunu ve dolayısıyla bireylerin Tanrı'yı nasıl algıladığının önemli olduğunu belirtir. Geliştirilmek istenen ölçek çalışmasında iki tip Tanrı algısı yönelimini değerlendirmek hedeflenmiştir. Güler, ölçeğinde bu yönelimleri iki başlıkta isimlendirmiştir: "sevgi yönelimli Tanrı algısı" ve "korku yönelimli Tanrı algısı". Tanrı'nın çok seven, koruyan, şefkatli, affedici gibi özelliklerle algılanmasını Tanrı'ya yönelik olumlu atıflar olarak ele alırken; Tanrı algısı olumlu olan bireylerin, Tanrı'ya karşı da olumlu ve sevgi yönelimli bir tutum sergilediklerini de belirtir. Tanrı'ya yönelik olumsuz atıflarda ise cezalandıran, korkutan, gaddar gibi yüklemeler yer alır (Güler, 2007: 124). Bireylerde sosyal-kültürel çevreden alınan eğitimlerden ve içsel yaşantılardan da etkilenen Tanrı algısını ölçmek üzere Likert tipi bir ölçek geliştirmiştir. Ölçek, analizler sonucunda 22 madde ve 5 alt boyuttan oluşmuştur. Alt boyutlarında 'seven Tanrı' 8 madde ile, 'Tanrı'ya yönelik olumlu duygular' 4 madde ile, 'uzak, umursamaz Tanrı' 4 madde ile, 'korkutan ve cezalandıran Tanrı' 3 madde ile, 'Tanrı'ya yönelik olumsuz duygular' 3 madde ile ölçülmüştür. Güler'in çalışmasında yine kendi geliştirdiği Günahkârlık Duygusu Ölçeği

(GDÖ) de kullanılmıştır. Günahkârlık ölçeğini oluşturan üç faktör ise ‘aşırı pişmanlık’ ‘kendini cezalandırma’ ve ‘ceza beklentisi’dir. Bu iki ölçekle birlikte ‘Kısa Semptom Envanteri’ de uygulanmış ve ölçekler arasındaki ilişkiye bakılmıştır. Diğer ölçeklerle sonuçları karşılaştırmalı değerlendirilen ‘Tanrı Algısı Ölçeği’nin güvenirlik analizi sonucu Cronbach-Alpha katsayısı ,83 olarak bulunmuştur (Güler, 2007: 128).

Yıldız (2012) tarafından gerçekleştirilen ‘İlköğretim Öğrencilerinin Tanrı İmgesinin Belirlenmesi ve Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi’ çalışmasında ise; ilköğretim çağındaki çocukların zihinlerinde meydana getirdikleri Tanrı algılarını daha iyi kavrayabilmek için doktora tez çalışması yapılmıştır. İki aşamalı çalışma kapsamında ilk olarak çocuklara “Allah denildiğinde ne düşündükleri” sorulmuş ve çocuklardan alınan yanıtlar kendi içinde ilişkili olduğu düşünülen üç faktöre ayrılarak sıralanmıştır. Sonraki aşamada çocuklardan alınan cevaplar ve alanyazın taranarak bir ölçek oluşturulmuştur(Yıldız ve Arık, 2014: 353). Ölçeğin açımlayıcı faktör analizi kuramsal yapı dikkate alınarak gerçekleştirilmiş ve buna göre 24 maddelik ölçeğin 4 alt boyuta sahip olduğu ortaya konmuştur. Yapılan analizlerle ‘Tanrı İmgesi Ölçeği’nin geçerliği belirlenmiştir. Boyutlandırma sırasında elde edilen alt ölçekler: ‘güven veren Tanrı, korku ve kaygı veren Tanrı, destekleyen ve özgür bırakan Tanrı’ şeklinde isimlendirilmiş, puanlama 5’li Likert formatı üzerinden gerçekleştirilmiştir (Yıldız, 2012: 101).

Ayrıca Philip John Halstead ve Michael Hautus (2013) tarafından yayınlanan, orijinal adı ‘Defending the God Beyond: The Development of the A God-Scale—a New Instrument for the Assessment of People's Perceptions, Experiences, and Activities in Relationship to God—and Its Initial Use in a Forgiveness Study’ olan çalışmadan 3 ölçek uyarlanmıştır. Bunlardan Tanrı’nın Varlığına Yönelik Duygular Ölçeği’ ile bireylerdeki Yaradan’a yönelik algıların duygusal boyutta değerlendirilmesi amaçlanırken; aynı yabancı çalışmadan uyarlanarak geliştirilen bir diğer ölçek olan

‘Allah Algısı Ölçeği’ ise Allah’a yönelik algıları değerlendirmek üzere geliştirilmiştir (Akın ve ark. 2014c).

Buraya kadar sözü edilen ölçekler Din Psikolojisi alanında özellikle incelenen ölçekler arasında yer almaktadır. Kapsamlı bir kavram olan din ile ilgili konuların psikolojik olarak incelendiği daha pek çok ölçek çalışması bulunmaktadır fakat bunların her birine bu çalışmada yer vermek mümkün olmayacak ve çalışmanın amacının dışında kalacaktır. Yine de ölçek çalışmalarına ilgi duyan araştırmacılara şu çalışmaların isimleri de yol gösterebilir:

Rokeach (1956) ‘Dogmatizm Ölçeği’, Crumbaugh ve Maholick (1964) ‘Hayat Amacı/Gayesi Testi’, Embree (1970, 1973) ‘Dinî Birlik/Ortaklık Ölçeği’, Levenson(1974,1981); Levenson ve Miller (1976) ‘Denetimin Çok Boyutlu Konumu Ölçeği’, Gabbard, Howard ve Tageson (1986) ‘Denetimin/Kontrolün Dinî Konumu Ölçeği’, Jones ve Crandall (1986) ‘Kendini Gerçekleştirmenin Kısa İndeksi Ölçeği’, Shapiro veFitzgerald (1989) ‘Öğrenmeye Yönelik Ben Ötesi Uyum Ölçeği’, Stroessner ve Green (1990) ‘Özgür İrade – Belirlenimcilik/Determinizm Ölçeği’, Altemeyer (1996) ‘Sağ Kanat Yetkeciliği/Otoritarizmi Ölçeği, Thurstone ve Chave (1929); Chave (1990) ‘Kiliseye Karşı Tutum Ölçeği’, Hardy (1949) ‘LDS Kilisesine Karşı Tutum Ölçeği’, Dyness (1955) ‘Kiliseye Karşı Tutum ve Dinî Eylemler/Pratikler Ölçeği’, Pargament ve Arkadaşları (1983) ‘Cemaat İklimi/Yapısı Ölçeği’, Silverman ve Arkadaşları. (1983) ‘Cemaat Tatmin Ediciliği/ Memnuniyeti Ölçeği’ , Altaş(2004) ‘Velilerin İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimine Tutum Ölçeği’ , Şahin ve arkadaşları (2012) ‘Dinî Yükleme Ölçeği’, Çelik (2014) DKAB Dersi Tutum Ölçeği’, Algur (2018) ‘Hafızlık Eğitimi Motivasyon Ölçeği’, Apak (2018) ‘Sosyal Hizmet Uygulamasında Din Ve Maneviyatın Rolü Ölçeği’ gibi ölçekler de din ve dinsellikle ilgili yapılmış ölçek çalışmaları arasında yerini almıştır.

2. YÖNTEM

Bu bölüm, araştırmanın modelini, evren örneklemini, veri toplama araçları hakkında ayrıntılı bilgileri, ölçek geliştirme süreci ile ilgili analizleri, geçerlik güvenirlik çalışmaları gibi tüm süreçleri içerecek şekilde hazırlanmıştır.

2.1. Araştırma Modeli

Geçmişte var olmuş ya da halen var olan bir durumu olduğu şekliyle tanımlamayı amaçlayan yaklaşıma tarama modeli denilmektedir (Karasar, 2002: 77).Bu çalışma,dindar insan algısının belirlenmesi ve gruplandırılabilmesi amacıyla yetişkinler üzerinde tarama modeli kullanılarak oluşturulmuş tanımlayıcı bir araştırmadır.

Araştırmanın sosyal bilimlerde nicel ölçek geliştirme tekniklerinden olan Likert tipi ölçek geliştirme kılavuzuna uygun olacak şekilde hazırlanmasına özen gösterilmiştir. Hinkin (1998: 4), ölçek çerçevesi belirleyen bilim insanlarından biridir. Ona göre, ölçek oluşturma süreci beş aşamadan geçmelidir. Aşamalar maddelerin geliştirilmesi ile başlar, ardından anketin yönetimi, maddelerin azaltılması, ölçeğin değerlendirilmesi ve bağımsız bir örneklem ile çoğaltılması ile son halini alır(Karasar, 2002: 77). Bu çalışmada ölçek inşası için bir çerçeve olarak bu model benimsenmiştir.

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmada Türkiye'de yaşayan yetişkin bireylerin dindarlık algıları ölçülmek istendiğinden evren büyük olmasına karşın bu evreni temsilen alınan örneklem de; 18 yaşından büyük, okuma yazma bilen, zihinsel olarak sağlıklı bireyler olarak belirlenmiştir. Örneklem ülkenin tamamını temsilen büyükşehir olarak Ankara'da yaşayan veorta büyüklükteki şehiri temsilen Kırıkkale'de yaşayan bireyler üzerinde yoğunlaştırılmıştır.

Çalışmada ilk olarak nitel araştırma uygulanmış olup, ulaşılan 120 bireyden 'dindar insan' deyince aklına gelenleri yazmaları istenmiştir. Toplanan veriler yazılı olarak eklerde paylaşılmıştır. Tez kapsamında yapılan nicel araştırmanın ölçek oluşturma kısmında yaklaşık 1000 anket dağıtılmış bunlardan 650'si geri toplanmıştır. Ok (2011) Dini Tutum Ölçeği ve Dindar İnsan Algısı Ölçeği tam ve doğru olarak 426 anket uygulanmış, istatistiki değerlendirmelere yansıtılmıştır.

Örneklem seçiminde araştırma amacına uygun bilgilerin elde edilebilmesi için amaçlı örnekleme (purposive/ purposeful sampling)(Büyüköztürk, 2009: 89) yöntemi kullanılmıştır.

2.3. Veri Toplama Araçları ve Özellikleri

Çalışma kapsamında sorulan 'dindar insan' deyince akla gelenlerin yazılması sonucu elde edilen nitel veriler ve nitel verilerin alan yazın taraması ile madde havuzunun oluşturulması sonucu ortaya konulan nicel ölçeğin uygulanması şeklindeveriler toplanmıştır.

Bu başlık altında geçerlik ve güvenirlik çalışmalı araştırmacı tarafından gerçekleştirilen 'Dindar İnsan Algısı Ölçeği'nin nasıl oluşturulduğu açıklanacaktır. Ayrıca hazırlanan dindarlık algısı ölçeğinin benzer ölçeklerle geçerliğini incelemek amacıyla kullanılan 'Ok Dinî Tutum Ölçeği'nden söz edilecektir.

2.3.1 Dindar İnsan Algısı Ölçeği

Araştırma kapsamında bireylerdeki dindarlık algısını ölçmek amacıyla geçerliğin yüksek olması için kendi kültürümüzden ve gerçek bireylerin görüşlerinden yola çıkılmıştır. Öncelikle bireylerden kendilerine yöneltilen 'dindar insan denince aklıma …' cümlesini yazılı olarak tamamlamaları istenmiş ve bu verilerde birbirinden farklı tipler ortaya çıktığı görülmüştür. Kültür miraslarımızdan olan İbn-i Sina, Gazzali, Hilmi Ziya Ülken gibi pek çok isim araştırmalarında dindar insan sınıflandırmalarına önemli bir yer vermiştir. Bu sınıflandırmalar dindarlığı farklı boyutlarda yaşayan bireyleri tanımlamaktadır.Alanyazında daha önce yapılmış çalışmalarda incelenerek bireylerin dindarlık algısını ölçmek üzere 145 maddelik bir havuz geliştirilmiştir. Uygulanabilirliği yükseltmek amacıyla havuz 41 maddeye düşürülmüş ve uzman görüşlerine bu aşamada başvurulmuştur. Bu doğrultuda son düzen verilen ölçek gerekli etik kurul izinleri de alınarak sahaya uygulamaya hazır hale getirilmiştir.

Dindar insan algısı ölçeği 41maddeden oluşturulmaktadır. Katılımcılardan ölçekte yer alan her bir cümlenin kendi düşüncelerini ne kadar yansıtıp yansıtmadığını 1 ile 5 arasında derecelendirerek belirtmeleri istenmiştir. Maddelere verilen tepkiler: 1=Kesinlikle Katılmıyorum, 2=Katılmıyorum, 3=Kararsızım, 4=Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum şeklinde derecelendirilir.

Yapılan analizlerin ardından ölçeğin 35 madde ve dört faktörlü olduğu tespit edilmiştir. 1.faktör altında 12 madde, 2.faktör altında 10 madde, 3.faktör altında 8 madde, 4.faktör altında 5 madde bulunmaktadır.

Ölçekten alınan puanlar hangi faktör üzerinden daha fazla olduğuna göre bireylerin dindarlık algılarının o faktörde yoğunlaştığını göstermektedir.

2.3.2. Ok- Dini Tutum Ölçeği

OK-Dini Tutum Ölçeği (ODTÖ) ilk olarak 2011 de Üzeyir Ok tarafından geliştirilmiştir. Ok (2011) tarafından geliştirilen ölçek 8 maddeden oluşturulmuş ve 5'li Likert tipi ölçeklemeyle ölçülmüştür. Beşli seçenekler "aşağıdaki ifadelere ne düzeyde katılıyorsunuz" sorusunun ardından, her madde '1=hiç katılmıyorum, 2=az katılıyorum, 3=orta düzeyde, 4=çok katılıyorum, 5= pek çok katılıyorum' ifadelerinin seçime sunulmasıyla oluşturulmuştur.

Ölçek, OK-Dini Tutum Ölçeği ile bireylerin bilişsel boyutunun dinle ilgili genel görüşünü nasıl etkilediğini, davranışsal boyutunda bireyin davranışlarının dini değerler tarafından ne düzeyde yönlendirildiğini ve duygusal boyutunda bireyin dinin duygularına dokunan yönü tarafından ne düzeyde etkilendiğini ölçülmeyi amaçlayan maddelerin yanı sıra tanrıyla ilişki boyutunu da ölçmek üzere dört alt boyutla tasarlanmıştır(Ok, 2011).

Her bir boyutu iki madde temsil etmektedir. Dolayısıyla dört boyutlu ölçek toplamda sekiz maddeden oluşturulmuştur.

2.4. İşlem Yolu

Ölçeğin geliştirilmesi sürecinde Lester ve Bishop'un (2000) da bahsettiği altı basamaklı ölçek geliştirme aşamaları izlenmiştir. Dindar İnsan Algısı Ölçeğinin uygulamalara hazır hale gelme süreci buradan sonraki başlıklarda açıklanacaktır.

2.4.1. Nitel Çalışma

Nitel verilerin toplanmasında kullanılan evren için farklı ülkeler ve kültürler içerisinden gelen öğrencilerden oluşan vetoplumun çeşitli sosyo-ekonomik kesimlerinden toplam 105 katılımcılar 'dindar insan' denince aklına gelenleri yazmaları istenmiştir. Çalışmaya katılmayı kabul ederek araştırmaya destek olan veriler yazılı olarak eklerde paylaşılmıştır.

Elde edilen veriler nitel araştırma tekniklerinden anlamsal içerik analizine tabii tutularak incelenmiştir. İçerik analizinin ilk adımı betimsel işlemedir. Betimsel işleme verilerle elde edilen mesajları kategorilere ayırarak, kodlama ya da kayıt birimlerini saptama işlemidir. Elde edilen verilerde ilgelenilen ve belirlenmeye çalışılan yanlar analiz kodları olarak belirlenir(Bilgin,2006).

Yetişkin bireylerin Dindarlık algısına yönelik yazdıkları parçalar içerik analizine tabi tutulmadan önce alanyazında belirtilen dindarlık algıları incelenmiştir. Türk dünyası düşünürlerinin dindarlık kategorizasyonları dikkate alınarak araştırmanın kodları belirlenmiştir.

İçerik analizlerinde ana kategori konusu ‘Dindarlık’ olarak değerlendirilmiş ve alt kategorilerde ‘dindarlığın evrensel değerlerle yaşanması, sadece bilgi düzeyinde yaşanması, sadece ibadet düzeyinde yaşanması’ şeklinde belirlenmiştir.

Dindarlığın evrensel değerlerle yaşanması kodunu tanımlamak gerekirse alanyazındaârif olarak anılan bireyleri kullanabiliriz. Uludağ’ın İslam Ansiklopedisinde aktardığına göre İbn Kayyim el-Cevzi; ârif olan kimseler kendisini ‘muhavvilü’l-ahvalin’ tasarrufuna bırakabildiğinden, ne geçmişe hayıflanır, ne de gelecekten kaygı duyar, her vakitte yapılması gerekeni yaptığından ‘ibnü’l-vakit’diye de anılır. Halkı görmezden gelmeyerek halkla birlikte olduğundan saf suyun kabın şeklini alması gibi sekli değişiklikler gösterse dahi; Hak’la olan özü içindeki su gibi değişmemektedir. Ârifin insanlarla ilişkisi Yaradan’ın yaratıklarıyla olan şefkat ilişkisine benzediğinden ârifi olarak tanımlanabilecek insanlarla birlikte olanlar sevgi dolu bir Yaradan'ın algısını hatırlar. Bu gibi düşüncelerin yer aldığı maddeler madde havuzu için hazırlanmıştır. Bilgi düzeyinde yaşanması kodu için alanyazında bahsi geçen ‘âbid’ ve dış güdümlü dindarları tanımlayan, dini inançlarında birçok bilgiye sahip fakat bu bilgilerini içsel bir motivasyondan ziyade dış bir fayda için kullanan ve kendi gibi olmayanları ötekileştiren bir anlayışla dinini yaşayanlar için yazılmış maddelere yer verilmiştir.Sadece ibadet düzeyinde yaşanmasında ise ibadetlerini fazlaca yerine getiren fakat düşünce boyutunda ve doğru dinî bilgiye ulaşmak için bir çabası olmayan bireyler için yazılmış maddelere yer verilmiştir.Maddelerin yazımında çokça yararlanılan nitel verilerdeki dikkat çekici ifadeler aşağıda verilmiştir.

K 1/30 “Bence dindar akıl ile vicdan ölçüsünü bir arada kullanabilendir.”

K 2/23 “Bence dindar mensup olduğu dinin kurallarını bilen, özünü anlayan ve onu eyleme geçirebilen, içselleştirebilen kişidir.”

K 3/23 “Bence dindar kişi ‘iyi’ insandır. İyi insan ise Allah’ın Kur’anda da tanımını yaptığı gibi Allah’a karşı sorumluluk bilincinde olan ve bunun devamlılığını hayatı boyunca sağlayan kişidir.”

K 4/27 “Kendisini dindar olarak tanımlayan insan; ahlaki değerlere önem veren, yaratıcısından gelen emir ve yasakları hayatına uygulayan, yaratılış amacının farkında olan ve dünyasını bu amaca göre düzenleyen insandır.”

K 5/33 “Dindarlık; değerleri içselleştirerek yaşamına buna göre yön vermektir. Bu değerler en üst düzey evrensel insani değerlerdir.”

K 6/40 “Bence dindar; yaşadığı acılarla olgunlaşan, sorunlarının altında ezilip ağlamayan kişidir.”

K 7/44 “Dindar; yaradanı ile olan bağlantısını sağlıklı geliştirip, iç huzur ve mutluluğunu sağlayan kişidir.”

K 8/25 “Dindarlık Allah ile bağının güçlü bir varlık içerisinde olmasıdır. Dindarlık kişinin Allah’ı sevmesi onun için severek hayatta var olması demektir. Bence dindar kişi Allah’la bağını güçlü tutan, hayatta en önemli bulduğu şey mutlu ve huzurlu bir yaşamı Allah’la sağlamak olan kişidir.”

K 9/32 “Bence dindar; Yaradanla olan bağını dengeli bir şekilde tutan, kültürel değerlerini dönemin şartlarını da dikkate alarak bunları hayatına uyarlayan kişidir.”

K 10/45 “Bence dindarlık; insanın hayatındaki duruşudur. Yaradanıyla güzel sevgi dolu bağ kurmuş, hayatını dengede yaşamaya çalışan insandır, dindar insan.”

K 11/28 “Bence dindar insan adil olmalı. Bence dindar insan erdemli olmalı.”

K 12/24 “Bence dindar insan; başkalarının ayıp ve kusurları ile değil kendindeki eksiklerle uğraşır. Karşısındakini her zaman da ve zeminde İNSAN olarak görüp hakkına girmez.”

K 13/29 “Bence dindar insan aşkın olan yaratanla kaliteli bir bağ kurabilen, bu bağdan doğan enerjisini eylemlerine, söylemlerine ve yaşadığı ortama aktaran kişidir. Yaratanın onu bu hayata gönderme amacını keşfederek kendini gerçekleştirme yolunda uğraş veren insandır.”

K 14/24 “Bence dindar insan inandığını yaşantısına aktarabilen bir insandır.”

K 15/28 “Dindar insan, dindarlığını bilgi-inanç-ibadet (+ahlak) sırasına göre ve içselleştirerek tesis etmiş insandır.”

K 16/27 “Dindar insan deyine aklıma sadece din hakkında her şeyi bilen değil; aynı zamanda bunu hayatına uygulayan, sorumluluklarının her anlamda farkında olan, körü körüne inanan değil bilakis bilinçli ve farkında olan, hoşgörülü, mütevazi insan dindar insandır bana göre.”

K 17/23 “Bir Tanrıya inanıp o tanrının kurallarına uyan, ibadetlerini yapan ve bunu hayatının her yerine yayan insan. Gerek dış görünüşüyle gerek iç dünyasıyla o Tanrının kurallarını yaşayan insan.”

K 18/22 “Namazlı abdestli, dinin kurallarını bilen ve yaşayan kişi aklıma geliyor. Dindar insan deyince, imamlar, cemaat üyeleri, ilahiyat hocaları ilk aklıma gelen kişiler.”

K 19/31 “Dindar insan denince namazı kılan Ramazan aylarında oruç tutan tesettürlü olması ve sakallı oluşu aklıma gelir.”

K 20/32 “İbadetlerini bilinçli bir şekilde yerine getiren kişi Allah'tan korkan ve O'nun rızasını kazanmak için çalışan kişi aklıma gelir.”

K 21/47 “Kur'an'da dinin yasakladığı şeylerden kaçınan, hayatının alanında rehber olarak kitabının seçen, dininin gerektirdiği ibadetleri tam yapan dünya hayatı ile çok meşgul olmayan insan aklıma gelir.”

K 22/ 18 “Ahlaklı özü sözü bir yaptığı her işte elini vicdanına koyduğunda herhangi bir sıkıntı hissetmeyen ibadetlere gönülden bağlı kimse aklıma geliyor.”

K 23/19 “Dindar insan denince güncel konularda ya da düşünce anlamında derin konuşmalar yapabileceğim biri gelsin isterdim; fakat giyimi, davranışı, düşünceleriyle adeta doğru din bekçiliği yapan ve ötekileştiren dogmatik insanlar aklıma geliyor. Ayrıca çok korkunçlar. Düşündüğümde onlarla aynı ortamı paylaşmak istemiyorum. Tahammülsüzler ve her davranışlarının altında karşısındakine müdahale etmek isteyen bir amaç var.”

K 24/ 18 “Dindar insan denince hangi dinin dindarından bahsettiğimiz burada önem teşkil eder. Eğer islam dini için bir dindarlıktan bahsederseniz bu tartışmaya açıktır. Çünkü toplumumuzda dindar deyince akla namazını kılan orucunu tutan insanlar gelir. Hâlbuki bu ibadetleri her müslümanın yapması gerekir.”

K 25/20 “Ben feraceli insanları çok Dindar zannederdim çok namaz kılanları yavaş namaz kılanları çok Oruç tutanları…”

K 26/21 “Dindar insan denince aklıma gelen hayatını planlı, programlı ve dikkatli yaşayan insan…”

K 27/32 “Dindar insan denince aklıma gelen ahlakını dini kurallar üzerine şekillendirmiş ve bunu hayatına geçirmeyi başarmış insan gelir.”

K 28/42 “Dindar insan Allah’ın emirlerini yerine getiren ve yasakladıklarından hakkıyla uzak duran kimsedir. Dindar insan yalan söylemeyen ve ikiyüzlülük yapmayan, kul hakkı yemeyen insandır. Dindar insan riya yapmayan insandır.”

K 29/45 “İnandığı dinin muhtevasını bilen, dinin gereklerini (ibadet olsun, ahlaki olsun) yerine getiren, bunları maddi hiçbir kaygı gütmeden sadece Tanrının rızasını kazanmak için yapan kişi dindar kişidir.”

K 30/47 “Dindar insan Mut’taki olandır. Helal ve haramların bilincinde olan haramlardan titizlikle kaçınandır. Dindar insan Rabb’inin emirlerine Sıkı sıkı sarılmalıdır.”

K 31/26 “Dindar insan deyince aklıma gelen ibadetlerini düzenli yapan, acizliğini bilip Allah'a yardım için yalvaran, dua eden, kulluk bilincinin farkında olan, dininin emir ve yasaklarına bağlı, dini ritüelleri yerine getiren”

K 32/28 “Dini buyrukları Yerine tam olarak getiren ve her daim getirmeye çalışan Bir nevi dünya işlerinden Her yaptığı işte dini bir fayda Güden insan geliyor Ama bu insanların çizmiş olduğu ve kalıplaşmış bir model. Bana göre Dindar insan dünya ve ahiret hayatını dengede tutan dünyasını din ile birleştirerek Allah'ın rızasını kazanmaya çalışan insan olmalıdır.”

K 33/37 “Geleneğe toplumun kanıksadığı değerlere bağlı olan insan aklıma gelir.”

K 34/ 37 “Kendi dinine hizmet eden kişidir. Dininin yayılmasını ister ve çabalar. Bütün bunların yanında dininin amentüsüne inanır. Dininin emirlerine uygun Yaşar. Yani kısaca Hem kişisel görevlerini hem de toplumsal görevlerini yerine getiren kişidir”

K 35/35 “İnanç boyutu insanların gözlemlenemeyecek bir boyut olduğu için bir insanın dindarlığı ibadete düşkün olması farzları nafileleri yerine getirmesidir. İnsanlara karşı hoşgörülü davranması ve ahlaklı olmasıdır.”

K 36/26 “Dindar insan denince dini görevlerini tam olarak olmasa da elinden geldiği kadar yapmaya çalışan kimse aklıma geliyor”

K 37/20 “Genellikle dini kullanan kişi aklıma geliyor fakat her koşulda geçerli olmayabilir bazen de dini kurallara bağlı ihlaslı kişiler olabilir”

K 38/21 “Dini geleneklere bağlı Dini ritüelleri yerine getiren maneviyatı yüksek, ahlaklı ve vicdanlı birey aklıma geliyor.”

K 39/24 “Bana göre dindar insan Allah'a iman eden O'nun koyduğu yasak ve emirlere uyup, samimi bir şekilde O’na güvenen, O’ndan yardım isteyen, ibadetlerini yerine getiren ve tüm bunlar sonucu ruhsal bir doyma ulaşıp yaşayan insandır.”

K 40/19 “Dindar insan deyince üzerinde dine dair delil mesela haç işareti ya da takke, sarık, eşarp, ferace gibi dini sembollerin olmalı kişide bu iç olarak dinine göre giyinmeli ve davranışlarının dıştan belli olması güler yüzlü olması insanlara karşı bu hangi din olursa olsun saygılı olması. Dış görünüşe aldanıp müslüman değil dediğimiz insanları bizden daha iyi ibadet edebiliyor. Bir kere namaz kılan bir kız görmüştüm daha sonra elbiseyi çıkarınca şaşırmıştım. İnsanın kişiliği önemlidir görünüşten çok.”

K41/21 “Bana göre dindar insan dinin gerektirdiği ödevleri samimiyetle yapan yaptıklarında riyaya dalmayan yalnızca allahın rızasını arayan kişidir. Bu kişi hem bu dünya hem de ahireti için çalışandır. Dindar insan diğer insanlarla olan ilişkilerine riayet eder insanların haklarına girmemeye çalışır.”

K 42/19 “Bana göre dindar insan okuyan insan değil de çevreden ve anne babadan öğrendiği bilgileri uygulayan kişiye denir. Hacı, hoca kişilerdir. Fikrimce okuyan kimsenin kendi için dindar diyeceğini düşünmüyorum…”

K43/19 “Farz ibadetleri yerine getiren, aynı zamanda yalan söylememeye çalışan, kötü söz ve dedikodudan kaçınan, hak hukuk konularına dikkat eden, hoşgörülü ve güler yüzlü olmaya çalışan, matanetli olan bir insan profili bana göre dindardır. Hiç birimiz mükemmel değiliz bu yüzden de ‘... çalışan’ kavramını kullandım.”

K44/19 “Gösteriş yapmadan iyilik yapan insan. ibadetlerine bağlı kalıp aksatmayan insan. inandıklarıyla yaptıkları çelişmeyen insan. dini kullanmayan insan geliyor aklıma.

K 45/20 “Mensubu olduğu dinin gereklerini, emir ve yasaklarını titizlikle yerine getiren, dinini sahiplenen, benimseyen; hoşgörülü, güler yüzlü, nurlu yüzlü aksakallı bir dede veya oldukça sakin görünümlü oturaklı bir nine aklıma geliyor.”

K 46/20 “Dindar insanın söyledikleriyle yaptıklarının tutarlı olması gerekmektedir. Dinin yasaklarından kaçınmalı emrettiklerini uygulamalıdır. Adaletli olmalı kanunun çıkarlarını gözetmelidir. İnsanlarla ilişkilerinde iyi olmalı insanları gereksiz yere kırmamalıdır.”

K 47/ 21 “Dinin temel realitelerini sürekli öğrenmeye ve hayatına tatbik etmeye çalışan kişilerdir. Her dindar büyük ölçüde dindarım der ve bunu belli eder.”

K 48/21 “Dindar insan denince aklıma yumuşak huylu uysal bir insan geliyor. Namazında niyazında, etliye sütlüye karışmayan bir insan profili canlanıyor gözümde.”

K 49/20 “Dini değerlerine sıkıca bağlı olup gelenekten şaşmamakla birlikte akla önem verip benimsediği, inandığı değerleri eleştiri (sorgulama), araştırmayla doğrulayan kimsedir. Örnek verecek olursak namaz kılan, oruç tutan vs. birinin neden bu fiilleri yaptığının bilincinde bunlara sıkı sıkıya bağlı olan kimse dindar kimsedir.”

K 50/20 “Ben bu tanımlamaları doğru bulmuyorum insanın ne dindar, ne İslamcı ne de bunun gibi tanımlamalarda bulunması sakıncalıdır. Tarif veya tanım yapmak bizi yanlış sonuçlara götürebilir bir insan Müslüman olur ya da gayri Müslüman olur.”

K 51/26 “Dindar insan denince insanî değerleri kavramış ve dinin Helal dairesinde yaşamayı becerebilen bir insan portresi aklımda canlanıyor. Değer olgusu maneviyat bazlı olan ve hayatta Itidalli olmayı becerebilen bence Dindar insandır. Yaptıklarında Allah rızası gözetir ve onun rızasını incitmekten korkar, kaçar.”

K 52/22 “Dindar insan denince kadın/erkek tesettürlü giyinmesi, namaz kılması, oruç tutması, erkeklerin namazlarını camide kılması, karşısındaki insanla iyi iletişim kurması, vakarlı durması, gereksiz yere laubali olmaması aklıma gelir.”

K 53/21 “Dindar insan deyince öncelikle dinin gerektirdiği kurallar bütününe yani şeriatine uyan ve taviz vermeyen bununla birlikte dünyevi hayatının geri kalan kısmında nafilelerle meşgül olan ama dünyevi hayatında da her türlü işte aklında allah rızası ve ahiret eksik olmayan, dininin peygamberinin sünnetlerini olabildiğince yerine getirmeye çalışan ve en büyük derdi ümmet olan kişidir.”

K 54/21 “Dindar insan ona göre toplum üzerindeki genel din algısı üzerinden bir dini yaşayış biçimine sahip olan kimsedir. Dinin emir ve buyruklarına eksiksizce yerine getirmeye çalışan Ceza ve yasaklardan olabildiğince kaçınan kimsedir.”

K 55/20 “Dindar insan namaz, oruç, haç gibi yapmanın yanı sıra; yalan söylemek iftira gibi faaliyetleri yapmayan insandır. İbadet edip yalan söylüyor bu dindar bir insan değildir.”

K 56/21 “Dindar insan namaz kılan, muhafazakâr, kendi yaptığı dini ritüelleri en doğru kabul eden, Dogmatik, dijital hocaların ve şeyhlerin sözlerine kendi aklından daha çok itibar eden kendi fazla okumayan, bunlara rağmen dini doğru bir şekilde yaşamaya çalışan…”

K 57/27 “Dindar insan deyince aklıma gelen Allah ve Resul’ünün çizdiği sınır çerçevesi Hayat süren haram ve helal sınırlarına riayet eden kişi dindar görünümlü kişidir. Dini mistik tecrübe de denilebilir. Hayatını ahiret temelli sürdüren kişi denilebilir. Namaz oruç zekât gibi ibadetlere devam eden özen gösteren kişidir.”

K 58/21 “Dindar insan deyince aklıma Dogmatik kişi gelir.”

K 59/19 “Dininin gerektirdiği ameli, ahlaki sorumluluklarını yerine getiren, yaratıcıyla Gönül bağlılığı olan ve Ona karşı kendini sorumlu hisseden, hayattaki zorlukların üstesinden gelmede daha başarılı olan toplumsal sorunlara, insana, canlıya duyarlı insan gelir aklıma.”

E 1/30 “Dindar kelime anlamı itibariyle dinini yaşamaya çalışan veya yaşayan kişiye denir. Buradan yola çıktığımızda da bence dindar; mensup olduğu dinin gereklerini yerine getirmeye çalışan kişiye denir.”

E 2/33 “Bence dindarlık maneviyetı da içine alan şemsiye bir kavramdır. Dindar, inandığı dinin kişiye sunduğu hayat projesine uygun hareket eder. Kişiliğini dinin kuralları ve ilkelerine göre şekillendirme eğiliminde olur. Hayatın anlamını, amacını ve varoluşsal kaygılarını inandığı dinin eseslarına ve Tanrısına göre belirler.”

E 3/30 “İnsanlara karşı adaletli, hoşgörülü, hak gözetendir. Namaz kılıp hacca giden ahlaktan yoksunsa, yaratılanlara hoş görünmeye çalışıyordur, yaratana değil... Dindar insan ahlaktan maya alır!”

E 4/32 “Bence dindar insan güvenilir olmalı.”

E 5/35 “Bence dindar insan, kendisine benzer ya da kendisinden farklı hemen herkesin sempatisini kazanabilecek kadar sevgi ve güzellik saçar.”

E 6/30 “Bence dindar insan davranış, düşünce ve duygularını inandığı dinin kriterlerine uygun olarak düzenlemeye çalışan kişidir.”

E 7/38 “Bence dindar insan ahde vefa bilinciyle iyilik üzere çabalayan insandır.”

E 8/54 “Bence dindar insan güzel ahlaklı insandır. Peygamberler insanlara güzel ahlakı öğretmek için gönderilmişlerdir.”

E 9/47 “Bence dindar insan; yaşam tarzı ile çevresini pozitif etkilediğinden gıpta edilen insandır. Gıpta edilmiyorsa dindar insan tanımına uymuyordur.”

E 10/53 “Dindar insan iman üzere srat el müstagim üzere olmalı, bu da dosdoğru yolda olmalı, bu da ahlak ve adalet üzere olmalı olan kimse dindar olarak kabul edilebilir.”

E 11/55 “Bence dindar insan doğru, dürüst ve örnek insandır.”

E 12/33 “Bence dindar insan Allah emir ve yasaklarına uyan, başkalarının güvendiği kişilerdir. Dini dar olmayan, ufku geniş, küçük menfaatler uğruna iyiliği, doğruluğu satmayan kişidir. İyiliği emreder kötülükten men eder. Anlatılmaz yaşanır.”

E 13/24 “Dini, hayatının merkezinde olan insandır. Dünyevi yaşantısını dinin referanslarla dizayn eder. En önemlisi kişiliğini dininin kendisinden beklediği şekilde inşa eder.”

E 14/25 “Bence dindar insan, ibadetlerinde kendisini ve ahiretini düşündüğü kadar, başka insanların kalplerine ve yaşantılarına saygı duyan kişidir. Dindar insan Yunus Emre’nin 'bir kez gönül yıktın ise bu kıldığın namaz değil' sözünü düstur edinendir.”

E 15/23 “Bence dindar insan inandığı ile yaşadığı aynı olandır.”

E 16/22 “Dindar insan deyince aklıma gelen riyakârlık düzeyi!”

E 17/23 “Dindar insan deyince aklıma namaz kılan oruç tutan ibadetlerini yerine getiren sorumluluk sahibi, iyi ameller işleyen, kul hakkına girmeyen kişidir.”

E 18/19 “Dindar insan deyince aklıma gelen Allah'ın emirlerine Uyan ibadetlere önem veren kişidir.”

E 19/18 “Dini kuralların yerine getirilmesine özen gösteren insanlar.”

E 20/18 “Dindar insan elinden dilinden emin olunan, her alanda İslami hassasiyeti olan ve zengin olan bir kişi. Ve çikolata yiyerek mutlu olan kişi aklıma gelir.”

E 21/26 “Dindar insan denince aklıma gelen mensup olduğu din hakkında geniş bilgisi olan ve bu bilgisini davranış uygulama ve ibadetleri ile yansıtan”

E 22/ 21 “Dindar insan dinini içinde nasıl yaşıyorsa aynı şekilde dışa yansıtmasıdır. Dindar insan mevlananın dediği gibi ya göründüğü gibi ol ya da olduğu gibi görünendir. Dindar insan inandığı gibi yaşayandır. Aksi takdirde yaşadığı gibi inanmaya başlar.”

E 23/21 “Kabul ettiği dinin kaidelerini samimiyetle benimseyip hayatında da uygulayan kimse.”

E 24/ 21 “Dini vecihleri huşu içinde samimi duygularla yerine getiren kişi dindar insan denince aklıma gelen. Riyadan uzak, olduğu gibi görünen ve yaşayan kimseler.”

E 25/20 “Dindar insan deyince aklıma gelen mensup olduğu dinin kurallarına uyan kimsedir.”

E 26/21 “Dinini tamamen yaşayan hayatının her alanında dini kurallara göre davranan.Kendisine farz olan ibadetleri ihsan ile uygulayan insan geliyor aklıma.”

E 27/32 “Dindar insan dendiği zaman Örneğin tesettürlü ise oan uygun davranması geliyor aklıma. Çünkü müslüman elinden dilinden emin olunan kimsedir. Bu yüzden yapmış oldukların söz fiil ve davranışları ile uyumlu olması gerekir. Ben Müslümanın derken bir taraftan Yalan söylememeli ya da ben Müslümanın derken yapacağı baştan sağma yapmamalıdır. Ne yapıyorsa hakkıyla yapmalı, yaptığının hakkını vermelidir.”

E 28/42 “Dindar insan denince aklıma gelen hayatın her alanında Allah’ın iradesine boyun eğip, O’nun buyruklarına göre hayatını düzene sokan ve yaşama biçimi olarak İslamı hayatının merkezine alan insan.”

E 29/35 “Dindar insan denince aklıma gelen dinî uygulamalarını yerine getiren, davranışları ile çevresindeki insanlara yansıttığı dış görünüşünün uyum halinde olan insan.”

E 30/37 “Çok namaz kılan Ramazan orucundan başka günlerde de oruç tutan, hareketlerine dikkat eden, dışarıdan bakıldığında dindar diye adlandırılan insan geliyor aklıma.”

E 31/26 “Namazını kılan, iyilikte bulunan kısacası dinine sıkı sıkıya bağlı olan insan geliyor aklıma.”

E 32/28 “Kendi dinin emirlerine sıkı sıkıya bağlı olan nehyettiklerinden kaçınan ve dış görünüşü, hareketleri, ahlakı, yani kısaca her şeyiyle dinine uygun onun sınırları içinde yaşayan insandır.”

E 33/22 “Dinin gerektirdiği ibadetleri yerine getiren kişi dindardır. Dinin gösterdiği güzel ahlakı uygulayan dindardır.”

E 34/ 21 “Dindar insan denince ibadetlerini yerine getiren iyilik yaptığı gibi iyiliğe vesile olan yardımsever hoşgörülü Sürekli zikir eden kişi gelir aklıma.”

E 35/21 “İbadetlerini tam olarak yapan ve tam olarak Allah’a teslim olmuş ona güvenen kişi gelir aklıma.”

E 36/24 “Hayatının inandıkları üzerine yön vermeye çalışıp kendini inandıkları üzerine sürekli tartan kimse dindar biridir.”

E 37/21 “Hadd-i vasatı bulabilen insan dindardır.”

E 38/54 “Dindar insan kelime manası olarak dine sıkı sıkıya bağlı olan anlamındadır. Terim olarak bana göre Allah çok kuvvetli, emir ve yasakları İtiraz etmeksizin kabul eden ve uygulayan kişi veya kişiler dindar insan, Dinine bağlı insan olarak tanımlanırlar. Bu kişiler dini vecibelerinde kesinlikle laubali davranmayıp sırf

Allah rızasını gözeterek ibadet ve itaat ederler. Cennet ve cehennem gibi ikinci planda şeyleri Allah'ın rızasının koymaksızın önemsemezler. Cennet ve cehennemin Allah'ın rızasından sonra ikinci plana koyarlar."

E 39/53 "Dindar insan denince Allah'ın yasaklarını yapmamak, onun emrettikleirini yerine getirmek. İbadetlerini düzenli bir şekilde yapma, tabii ki içten yapmak. İyi ve ahlaklı olmak dünyanın düzen içerisinde olmasını sağlamak iyi nesiller yetiştirmek dini tebliğ etmek."

E 40/22 "Dindar kelimesinin altına sığınmış ve hayatını bu kelimeye göre yaşayan din için değil de bu kelimenin insanlara çağrıştırdığı şeyleri hayatına dayatan insan aklıma geliyor."

E 41/24 "Dindarlığın ölçütü günümüzde belirlenememiştir. Toplumda kültürle kaynaşmış bir takım dindarlık modelleri, örneğin giyim, dindarlığın ölçütü değildir. Dindarlık ahlak ile toplumda örnek olmaktır. İbadetlerinde riyadan sakınan, samimiyet ve tevazuyla ibadet eden, eylemlerinde Allah'ın rızasını gözeten insan dindar insandır."

E 42/19 "Dindar insan deyince aklıma hayatını Kur'an'a ve Hz. Peygamberin sünnetine göre yaşayan insan gelir. Hayatını tam olarak kur Kur'an ve sünnete göre yaşayan ya da bu yolda mücadele eden insan aklıma gelir. Daha da fazla açmaya gerek yok…"

E 43/24 "Dindar insan deyince aklıma ibadet eden Allah'a ortak koşmayan bir kul geliyor. Bana göre ibadet dindarlığın birinci şartıdır. Çünkü sadece iman etmek yeterli değildir. İmanın koruyucusu olan ibadetleri de yapmak gerekir. İbadetler imanı saran bir duvar olarak düşünülürse eğer bu duvarda açılacak herhangi bir deli imana zarar verir."

E 44/35 “Dinin bütün normlarınıezberlemekle yetinmeyiphayatına tatbik eden insandır. Dinin Emir ve yasaklarına uyuyarak başkalarına da yol gösterir. Yaşantısındamütevazı bir hayat tercih eder. Aşırılığa gitmez. Dinin etkisiyle sadece dini konularda değil insan ilişkilerinde de hassas bir yapıya sahiptirler. Böyle insanlar Bence dini öğrenmede etkili insanlardır. Çünkü insan psikolojik olarak yaşadığı toplumdakiinsanlardan etkilendiği için mensubu olduğu dini yaşayanların yaptığı olumlu ve olumsuz davranışlardan etkilenir.”

E 45/33 “Dindar insan deyince vahyin aktardığı ilahi mesajı hayatında pratiğe dökmüş insan benim için Dindar insandır. Bunun dışında yapılacak bütün tanımlar bana göre kısır kalır.”

E 46/21 “Dindar insan deyince doğumun ölümün yani hayatın anlamı üzerinde düşünüp varoluşsal anlamı birtakım üstü güçlere bağlayan, onlarla kendince varoluşsal anlam bulan ve anlama göre şekillendiren kimse aklıma gelir. İkinci olarak dindar insan değildi inandığı inanç birtakım ritüeller yerine getiren kimse aklıma gelir.”

Madde havuzu oluşturulması için yapılan bu üçlü kategori içerisine giren nitel veriler ve alanyazından elde edilen verilerkullanılmıştır. Oluşturulan 145 cümle uzman görüşleri alınarak uzmanlardan gelen bilgilerle tekrar düzenlenmiştir.

2.4.2. Dindar İnsan Algısı Ölçeğinin Madde Havuzu Süreci

Dindar İnsan Algısı Ölçeği’nin maddelerinin hazırlanması sırasında yurt içinde dindarlık alanında yapılmış çalışmalar ile yurt dışında yapılan çalışmalar incelenmiştir. Bu süreç sırasında kendi kültürümüzü yansıtan yeterli bir ölçüm malzemesi olabilmesi için ölçülmesi beklenen muhtemel kitleye; dindar insan deyince aklına neyin geldiğini

belirten birkaç cümle, kelime yazmaları talep edilmiştir. Bu çalışmadan toplanan veriler eklerde sunulmuştur. Veriler titizlikle incelenmiş, bazı cümleler değiştirilmeden, bazı cümleler ise uzman görüşleriyle değiştirilerek muhtemel ölçeğin madde havuzuna eklenmiştir. Literatürden edinilen bilgilerle de bize dindarlıktan nasıl bir birey algıladığımızı gösterebilecek maddeler oluşturulmuş ve havuz 145 maddede tamamlanmıştır.

2.4.3. Uzman Görüşüne Başvurulması

Ölçeğin 145 maddelik hali ile kapsam geçerliği bakımından uzman görüşüne başvurulmuştur. Bu kapsamda farklı üniversitelerde farklı anabilim dallarında uzmanlarla görüşülmüştür. Kester ve Bishop'un (2000) belirttiği gibi uzman görüşünde alanında uzman en az beş kişiye ulaşılması hedeflenmiştir. Çalışmanın ilgili kısımları, İbn Sînâ tasnifine bağlı olan kısmı açısından konu üzerine çalışmaları bulunun İslam Felsefesi, dindarlık algısı açısından Din Psikolojisi, toplum görüşünü yansıtması açısından Din Sosyolojisi, psikolojik algı açısından Uzman Psikologve istatistiki uygunluk açısından Ölçme ve Değerlendirme alan uzmanlarının görüşlerine sunulmuştur. Uzman görüşü önerileri tez danışmanı ile tekrar gözden geçirilmiş gerekli düzeltmeler yapılarak birbirine benzer, birbiri yerine kullanılabilecek maddeler elendikten sonra uygulayıcıların ve katılımcıların cevaplayamayacakları uzunlukta olmaması da göz önünde bulundurularak ölçek 41 maddelik uygulanılabilir haline getirilmiştir.

2.4.4. Dindar İnsan Algısı Ölçeği Uygulanması

Dindar İnsan Algısı Ölçeğinintoplumun her kesimindeki bireylere uygulanabilir olması hedeflendiğinden,ülkeden ve hatta ülke dışından birçok yerden gelen, toplumun hemen hemen her kesiminin temsil edildiği ve henüz tam bir akademik lisansı tamamlamamış olan üniversite öğrencileri ve ulaşılabilen her kesimden bireye uygulanmasının evreni temsil edebileceği düşünüldü.

Bu evreni yansıtabilmesi amacıyla Ankara ve Kırıkkale illerinde uygulamalar yapıldı. Dağıtılan ölçekler ortalama 15-20 dakika içerisinde toplandı. Uygulama sırasında katılımcılara araştırmacı ve araştırma konusu hakkında bilgiler verildi. Buna karşın dindarlıkla ilgili bir çalışmaya katılmayı reddedenler olduğu gibi böyle bir çalışmaya katkı vermeyi kabul edip kişisel bilgilerini (ad- soyad- imza gibi) içeren onam formları doldurmayı reddedenlerin sayısının da oldukça fazla olduğu gözlemlendi. Katılımcılara araştırmaya katılımın gönüllülük esasına dayandığı, araştırmanın geçerli ve güvenilir bir sonuç ortaya koyması için samimi ve gerçek düşüncelerini yansıtmaları gerektiği bildirildi. Ayrıca katılımcılara cevaplama sonrasında neye göre cevapladıkları sorulduğunda neredeyse tüm katılımcılardan kendi dindarlıklarına göre cevapladıkları yanıtı alındı. En az on kişinin toplu olarak bulunduğu ortamlarda aynı anda dağıtılıp aynı anda toplanması koşuluna bağlı kalınarak ölçek toplamda 650 kişiye uygulandı.

2.5. Verilerin Analizi

Araştırmanın nitel bölümünde toplanan veriler fenomenolojik yorumlayıcı yaklaşımla değerlendirilerek tasniflenmiş ve maddelendirilmiştir.

Araştırma analizleri IBM SPSS 22, paket programı kullanarak gerçekleştirilmiştir. Dindar İnsan Algısı Ölçeği'nin maddeleri geçerlik açısından birlikte uygulanan Ok-Dini Tutum Ölçeği ile kodlanarak SPSS'e girilmiş ve katılımcıların cevapları da aynı şekilde programa eklenmiştir. Katılımcı formları girilirken boş bırakılmış maddesi olan cevap formları ve özensiz cevaplanan formlar değerlendirmeye alınmamıştır. Kullanılan ölçeklerin güvenirliğinin test edilmesi için Cronbach"s Alpha katsayısından yararlanılmıştır. Ölçeğin faktör dağılımını incelemek amacıyla açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Verilerin faktör analizi yapılabilmesi için uygun olup olmadığı Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) katsayısı ve Bartlett Sphericity testiyle incelenmiştir (Büyüköztürk, 2009: 89).

2.5.1. Ölçeğin Yapı Geçerliği

Ölçek geliştirme aşamalarından birisi de faktör analizine uygun olup olmadığını belirten yapı geçerliği testidir. Bu çalışmada yapı geçerliğini ve faktör yapısını incelemek üzere keşfedici faktör analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Uzman görüşleri alınmasının ve 154 kişiyle yapılan ilk uygulama ardından asıl uygulamaya hazır son hali verilen ölçeğin uygulanmasıyla elde edilen 426 kişilik ikinci araştırma gurubundan elde edilen anket formları üzerinde keşfedici faktör analizi yapılmıştır.

Tablo 1 KMO ve Bartlett Testi Sonuçları

KMO ve Bartlett Testi	
Kaiser-Meyer-Olkin Testi (KMO)	,957

Bartlett Küresellik Testi	Ki Kare	8699,428
	Serbestlik Derecesi	595
	p	,000

İlk olarak ede edilen verilerin faktör analizi için uygun olup olmadığı Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Katsayısı ve Bartlett Küresellik Testi ile incelenmiştir(Büyüköztürk, 2009: 95). Kaiser-Meyer-Olkin değerini veren ortak varyans miktarı değişkenler tarafından oluşturulmaktadır. KMO olarak da kısaltılan bu değer 1,00'a ne kadar yakın olursa verilerin faktör analizi için o kadar uygun olduğunu gösterirken, 0,60'ünaltına düşmesi elde edilen verilerle faktör analizi yapmanın çok uygun olmayacağını bildirmektedir (Büyüköztürk, 2009: 95). Değişkenlerin birbirleri ile ilgileşim içerisinde olup olmadığını Bartlett Küresellik Testi değeri ve bu değerin anlamlı düzeyde olması göstermektedir. Değişkenlerin ilgileşim içerisinde olup olmaması ise; faktör analizinin ön koşulu olan normallik teorik düşüncesinin karşılanıp karşılanmadığını belirtmektedir. Tablo 1'de de görülebileceği gibi Dindar İnsan Algısı Ölçeği için KMO değeri ,96 bulunmuştur. Bu değerin 1.00'a bu kadar yakın olması sebebiyle örneklem büyüklüğünün yüksek düzeyde kabul edilebilir olduğu belirtilmektedir. Bartlett Küresellik Testi Ki Kare 8699,428, Serbestlik derecesi 595ve önemlilik düzeyi 0,000 olarak bulunmuştur.

Oluşturulan maddeler ile ölçülebilen ve görülebilen çok sayıdaki özelliğin arkasındaki gerçek sebepleri, başka bir deyişle gözlenemeyen ve ölçülemeyen saklı boyutları ortaya çıkarmaya yarayan bir diğer analiz keşfedici faktör analizidir(Johnson ve Winchern, 2002, akt:Yaşlıoğlu, 2017)

	Başlangıç değerleri			Döndürme işlemi sonrası değerler		
Bileşenler	Özdeğer	Açıklanan varyans yüzdesi	Bileşenler	Özdeğer	Açıklanan varyans yüzdesi	Bileşenler
1	14,013	40,038	40,038	6,910	19,744	19,744
2	3,193	9,123	49,161	6,133	17,522	37,266
3	1,554	4,441	53,602	4,331	12,374	49,640
4	1,202	3,433	57,035	2,588	7,395	57,035
5	,937	2,677	59,713			
6	,877	2,507	62,220			
7	,867	2,476	64,696			
8	,820	2,342	67,038			
9	,718	2,052	69,090			
10	,693	1,981	71,071			
11	,685	1,957	73,027			
12	,628	1,793	74,820			
13	,624	1,783	76,603			
14	,605	1,727	78,330			
15	,595	1,699	80,029			
16	,528	1,508	81,537			
17	,515	1,471	83,009			
18	,479	1,369	84,377			
19	,448	1,279	85,656			
20	,444	1,268	86,924			
21	,422	1,205	88,129			
22	,406	1,160	89,289			
23	,395	1,128	90,417			
24	,383	1,095	91,512			
25	,356	1,017	92,528			
26	,347	,991	93,520			
27	,321	,917	94,437			
28	,296	,847	95,284			
29	,286	,817	96,100			
30	,277	,792	96,892			
31	,248	,707	97,599			
32	,236	,674	98,273			
33	,213	,608	98,881			
34	,207	,590	99,472			
35	,185	,528	100,000			

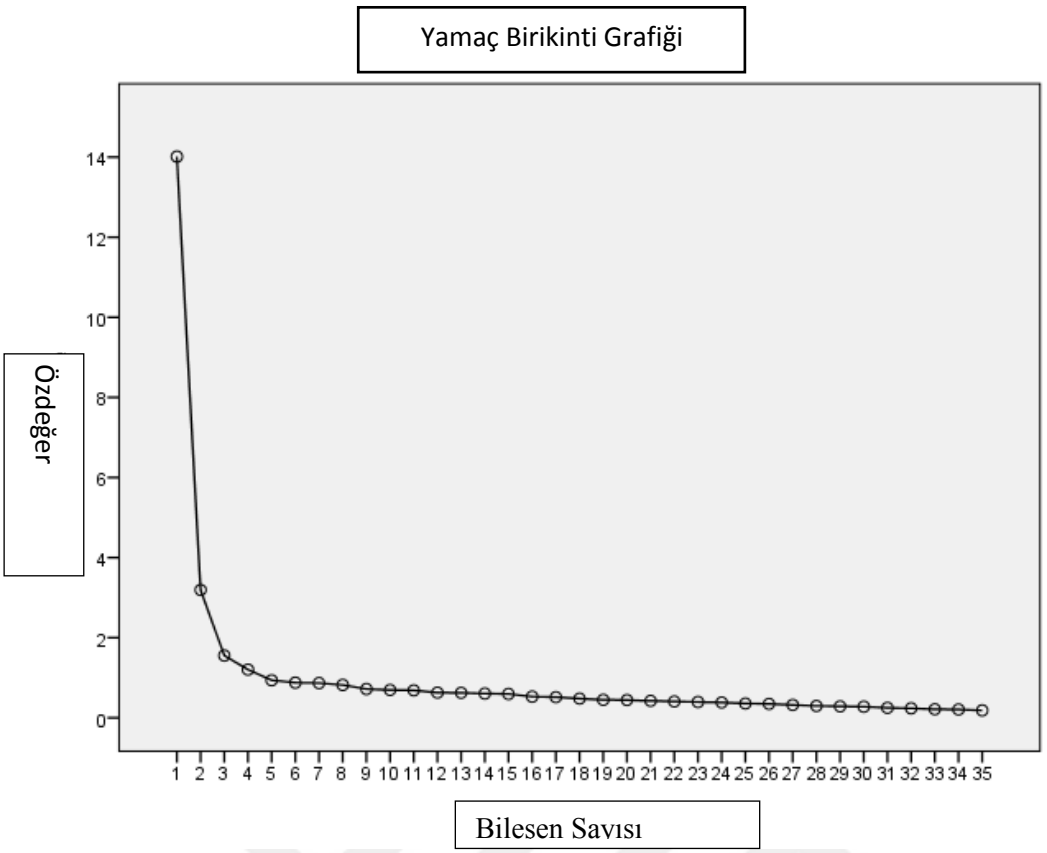
Tablo 2 Açıklanan Toplam Varyans

Keşfedici (exploratory) faktör analizi ile ölçülmek isteneni anlatan birçok madde; içinde yer alan her bir maddenin, diğer maddeler arasındaki hangi maddelerle benzer amaca yönelik ifadeler olduğunu gruplandırarak, bu maddelerin içlerinde yer aldıkları gruplara ne oranda bağlandıklarını görmek amacıyla kullanılmaktadır.

Keşfedici faktör analizi sonucunda elde edilen öz değerlerin ve açıklanan varyans değerlerinin sunulduğu Tablo2'de görülebileceği gibi verilerin işlenmesi sonucuna özdeğeri (eigenvalue) 1.00'dan yüksek olan dört bileşen olduğu saptanmıştır. 1. bileşen Dindar İnsan Algısı Ölçeği'yle ölçülmeye çalışılan dindar insan algısının %19,744'ini açıklarken sırasıyla 2. bileşen %17,522'sını, 3. bileşen %12,374'ini, 4. bileşen ise %7,395'ini açıklamaktadır. Toplamda Dindar İnsan Algısı Ölçeği, ölçülmeye çalışılan dindar insana yapılan atıfların %57,035'unu açıklayabilmektedir.

Her bir bileşenin toplam varyansa yaptığı katkılar göz önünde bulundurulduğunda; tanımlanan boyutlarda açıklanan varyansın ölçme yapabildiği ve ölçeğin dört boyutlu bir yapıyı gösterdiği istatistiki sonuçlarla belirlenmiştir.

Ölçek geliştirme aşamalarında boyut sayısını teyit etmek amacıyla kullanılan bir diğer grafik yamaç birikinti grafiğidir.

Şekil 1Yamaç Birikinti Grafiği

Scree plot, diğer adıyla açımlayıcı/keşfedici faktör analizi, genelde iç bükey bir çizgi halinde SPSS programı tarafından verilerin işlenmesi ile hazırlanan bir yamaç grafiğidir. Bu grafik çizgisi üzerinde her bir kırılma noktaları arası bir boyut belirtmektedir. Açımlayıcı faktör analizi ile gözlemlenebilen faktörlerin özdeğerlerinin verildiği grafik; düşüşlerin hızlandığı iki faktör ve yavaş da olsa belli bir farkın belirlendiği iki faktör olmak üzere dört faktöre ayrılmaktadır. Birinci faktörde dik bir düşüş ardından biraz daha yumuşak ve ardından daha yumuşak ayrışan iki faktör daha gözlenmektedir. Bu dört faktör ardından grafik birbirinden ayrışmayan yatay bir çizgide devam etmektedir. Dolayısıyla elde edilen verilerin işlenmesiyle ölçeğin dört boyuta ayrılabileceği belirlenmiştir. Faktör analizi ile ölçek içerisinde yer verilen bir maddenin ölçek hazırlanma aşamasında öngörülen faktörde yer alıp almaması, bulunduğu faktör ile ilişkisinin yük değeri olarak adlandırılan rakamlarının yüksek olup olmamasına

bağlıdır. Bir maddenin tanımladığı yapıyı ölçebilmesi o faktöre yüksek yük değeri vermesi ile belirlenir(Büyüköztürk, 2009: 119).

Çalışmada Likert tipi ölçek geliştirme usullerinin genel kurallarına sadık kalınarak, madde faktör yük değerlerinin 0,45 ve daha yüksek olması konusunda titizlik gösterilmiştir. Ölçek boyutları belirlenirken en az üç madde ile yeterli yük değerlerini alarak temsil edilmesi gerektiği Hair(1998) tarafından belirtilir(akt.Yıldız,2012: 81). Faktör yük değeri 0,45 in altında olan maddeler, o boyutu yeterince ölçemediğinden, iki farklı boyut faktör yükleri arasındaki farkın 0,15den küçük olduğu maddeler ise binişik maddeler olarak kabul edildiğinden ölçeğin son haline dâhil edilmemiştir.

41 madde ile veri analizleri yapılan ölçek çalışmasında 6 madde yeterli kural koşulunu sağlamadığından çıkarılarak, ölçeğin 35 madde ve dört faktörlü olduğu tespit edilmiştir. 1.faktör altında 12 madde, 2.faktör altında 10 madde, 3.faktör altında 8 madde, 4.faktör altında 5 madde bulunmaktadır.

Faktör analizi sırasında yapılan döndürülmüş bileşenler matrisi yöntemi ile ölçek içerisinde yer alan maddelerin hangi bileşen altında toplandığı o maddeye verdiği yüksek yük değerleri ile tespit edilmiştir. 0,45 in altında yük değeri veren maddeler çıkarıldıktan sonra boyutlarına göre madde yük değerleri Tablo 3 de görüldüğü gibidir.

Dört boyutta toplanan maddelerin faktör yük değerlerinin 0,464 ile 0,782 aralığında puanlara sahip olduğu görülmektedir. Döndürülmüş bileşen matrisi ile elde edilen Tablo 3 verileri 35 maddelik ölçekteki her bir maddenin kendi boyutunu ölçebilecek nitelikte olduğu sonucunu göstermektedir.

Tablo 3 Döndürülmüş Bileşen Matrisi/ Faktör Analizinende Alt Faktörler ve Maddelere Göre Faktör Yükleri

		Faktörler			
		Otoriter Dindarlar	Entelektüel Dindarlar	Sosyal Dindarlar	MünzevîDindarlar
1	İnsanları ötekileştiren dogmatik bir tiptir.	0,629			
2	Toplumdaki 'baskın dinî yaşam'a ayak uydurmaya çalışır.	0,633			
3	Sürekli diğerlerini yönetmeye çalışır.	0,745			
4	İnsanları kendine benzetmek için baskı yapar.	0,782			
5	Başkaları tarafından kolay yönetilebilir.	0,629			
6	Başkalarının günahlarına odaklanmıştır.	0,760			
7	Hayatı sorgulamadan yaşar.	0,559			
8	Farklı dinî görüşleri dikkate almaz.	0,622			
9	Kendi bildiğinin en doğru olduğunu düşünür.	0,742			
10	Yaradan'ın cezalandıracağından sürekli bahsederek korkutur.	0,662			
11	Bilgisi sadece ibadetlerini yapacak kadardır.	0,464			
12	Göstermelik ibadet eder.	0,682			
13	Varlıkların yaradılışındaki anlamları keşfetmeye çalışır.		0,643		
14	Dini hakkında çok fazla bilgi sahibidir.		0,668		
15	Evrende olup bitenleri anlamaya çalışır.		0,718		
16	Yaradan'ın varlığını ispatlayan delilleri bilir.		0,681		
17	Tüm insanlara saygıyla yaklaşır.		0,589		
18	Kutsal metindeki ifadeleri anlamak için araştırma yapar.		0,778		
19	Tabiattaki canlıları gözlemleyerek Yaradan'ın evrendeki düzenini anlamaya çalışır.		0,702		
20	İbadetlerin amacının farkında olur.		0,609		
21	Kutsal metinleri anlayarak okur.		0,735		
22	Tüm insanlara karşı hoşgörüyle davranır.		0,538		
23	Dinî kurallara göre hareket eder.			0,494	
24	Yaradan'a karşı bir kul olarak sorumluluklarını yerine getirir.			0,559	
25	Dinî bilgisini yaşamına yansıtır.			0,670	
26	Yaradan ile duygusal bir bağ kurar.			0,721	
27	Dinî konularda insanlara yol gösterebilir.			0,685	
28	Dinini güzel temsil eder.			0,576	
29	Çevresindeki insanlara huzur verir.			0,583	
30	Yaradan'ın varlığı ile ilgili bilgi sahibidir.			0,480	
31	Kendini ahiret işlerine adamış insandır.				0,626
32	Hayatını sadece helal ve haram sınırları üzerine kurmuştur.				0,618
33	Tek başına uzun süre ibadetler eder.				0,717
34	İbadet etmeyi hayattaki tek önemli görev bilir.				0,645
35	Dünya ile ilgili meşguliyetlerden uzak durur.				0,595

Yapılan uygulama çalışmasındaki madde sıralaması ile madde boyutlarının yerleri:

Birinci boyut: ‘Otoriter Dindarlarolarak adlandırılan boyutta; dindar insanın inancını kendi çıkarlarını önceleyen şekilde yaşadığını, diğer bir değişle bir nevi dış güdümlü bir dindarlığı olduğunu ifade eden 14,18,20,21,25,27,28,29,32,34,37,41 numaralı maddelerin bulunduğu boyuttur. Boyutta bulunan madde sayısı 12 ve faktör yük değerleri 0,464 ile 0,782 aralığındadır.

İkinci boyut: ‘Entelektüel Dindarlar’ olarak adlandırılan boyutta dindar insanın inancını evrensel değerler üzerinden yaşadığını, inancının derin anlamını önceledi̇ğini ifade eden 1,2,3,4,5,6,7,8,9,15 numaralı maddelerin bulunduğu boyuttur. Yer alan 10 maddenin faktör yük değeri 0,538 ile 0,778 aralığında değişmektedir.

Üçüncü boyut: ‘Sosyal Dindarlar’ olarak adlandırılan boyutta inancın bilgi odağı üzerinde durulan ifadelerin yer aldığı 10,19,22,23,24,26,30,33 numaralı maddelerin bulunduğu boyuttur. Boyutta bulunan 5 madde 0,595 ile 0,717 aralığındaki faktör yük değerleri ile temsil edilmektedir.

Dördüncü boyut: ‘Münzevî Dindarlar’ olarak adlandırılan boyutta inancını sadece ibadetler üzerinden yaşayan, zührevi yaşam tarzını benimseyen bireyleri ifade eden 31,35,36,38,40 numaralı maddelerin yer aldığı boyuttur. Yer alan 8 madde 0,480 ile 0,721 aralığında değişmektedir.

Tablo 4 Dindar İnsan Algısı Ölçeği'nin Alt Ölçeklerine İlişkin Ortalama, Standart Sapma, Minimum, Maximum Puanları ve Korelayon Katsayıları

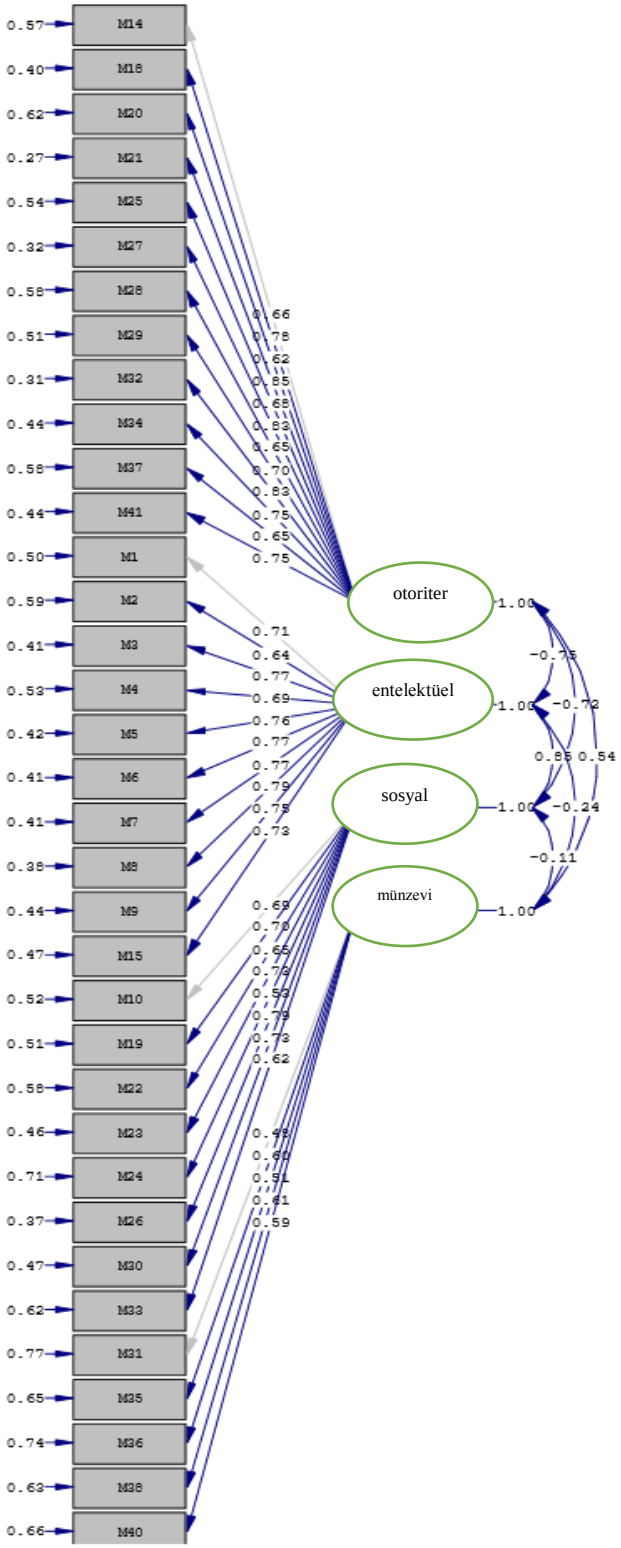
	N	ort	ss	min	max	Otoriter Dindarlar	Entelektüel Dindarlar	Sosyal Dindarlar	Münzevî Dindarlar
Otoriter Dindarlar	426	22,720	10,157	12,00	59,00	------	-,702**	-,645**	,411**
Entelektüel Dindarlar	426	40,880	7,700	10,00	50,00		------	,752**	,274**
Sosyal Dindarlar	426	33,234	5,223	11,00	40,00			------	-,028
Münzevî Dindarlar	426	13,500	3,710	5,00	24,00				------

2.6. Ölçeğin Güvenirliği

Büyüközütürk(2009: 120) güvenirliği, bir testin maddelerine farklı bireylerin verdikleri cevaplar arasındaki tutarlılık olarak tanımlamaktadır. Dindar İnsan Algısı Ölçeği'nin güvenirliğini belirlemek amacıyla oluşturulan maddelere ilişkin Cronbach alfa (crα) değerleri birinci boyutta (otoriter) toplanan 12 madde için ,930, ikinci boyutta (entelektüel) toplanan 10 madde için ,922, üçüncü boyutta (münzevî) toplanan 5 madde için ,694, dördüncü boyutta (sosyal) toplanan 8 madde için ,874 olarak bulunmuştur.

Çalışmanın boyut yapısının ayrıntılı incelenmesi amacıyla veriler doğrulayıcı faktör analizi ile tekrar değerlendirilmiştir. Çoklu normal dağılım varsayımı sağlanmadığı için doğrulayıcı faktör analizi sırasında asimptotik kovaryans matrisine dayalı maksimum olabilirlik (likelihood) ile güçlü (robust) kestirim yöntemi kullanılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi aşamalarında ölçeğin uyum indeksi değerlerine, faktör yük değerlerine ve hata varyanslarına analizlerle bakılarak model veri uyumu değerlendirilmiştir. Bu analizler sonucunda elde edilen tüm değerler (max-

min) şeklinde Tablo 4'de sunulmuştur. Ayrıca analiz sonucunda elde edilen ölçme modeli Şekil 2'de verilmiştir.

Chi-Square=1045.78, df=554, P-value=0.00000, RMSEA=0.046

Şekil 2 Ölçeğin Dış Geçerliliği

Tablo 5 Dindar İnsan Algısı Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	χ^2	χ^2/sd	p	CFI	GFI	NFI	RMSEA	Faktör Yük Değerleri		Hata Varyansları	
								max	min	max	min
Ölçek	1045.78	1,89	0.000	0.99	0.84	0.97	0.046	0,85	0,48	0,77	0,27
Önerilen Değer		χ2/df ≤ 3		≥0,90	≥0,90	≥0,90	≤0,080	≥0,30		≤0,90	

Tablo 5 incelendiğinde $\chi^{2/sd}$değerinin 3'ten düşük olduğu görülmektedir. $\chi^{2/sd}$değerinin 3'ten düşük olması modelin veriye çok iyi uyum gösterdiğini belirtir. CFI değeri 0,99 ve NFI değeri 0,97 olarak tespit edilmiş ve bu değerlerin 0,90'nın üzerinde olması modelin veriye yüksek derecede uyum gösterdiği anlamını taşımaktadır. GFI değeri ise 0,84 olup 0,90'nın altında olduğu için bu indekse göre model veri uyumu olmadığı anlamına gelmektedir. RMSEA indeksi açısından değerlendirildiğinde ise bu indeksin model için 0,046 olduğu saptanmıştır ve bu indekse göre de modelin veriye uyum gösterdiğini söylemek mümkündür. Uyum indeksleri genel olarak değerlendirildiğinde dört boyutlu modelin veriye uyum sağladığı görülmektedir. Her bir boyuttaki maddeler için faktör yük değerleri 0,48 ile 0,85 arasında değişmektedir. Faktör yük değerleri 0,30'un üstünde olduğundan dolayı her bir maddenin bulunduğu boyutta amacına hizmet ettiği söylenebilir.

Tablo 6 Dindar İnsan Algısı ve Ok'un Dini Tutum Ölçeği Arasındaki İlişki

		Dindar İnsan Algısı Ölçeği			
		Otoriter Dindar	**Entellektüel Dindar**	**Sosyal Dindar**	**Münzevî Dindar**
Ok Dinî Tutum Öleği	r	-0,163**	0,274**	0,341**	0,165**
	p	0.001	0.000	0.000	0.001
	n	426	426	426	426

**p<0.001; *p<0.05

Tablo 6'ya bakıldığında Üzeyir Ok tarafından (2011) geliştirilen Dini Tutum ölçeği ile geliştirilen Dindar İnsan Algısı ölçeği arasındaki anlamlılık düzeyinde ilişki görülmektedir. Dini tutum ile *otoriter dindar*ları dindar insan olarak algılamak ile dini tutum düzeyinden alınan puanlar arasında ters yönlü bir ilişki vardır (r=-0,163, p<0.001). Dine ilişkin olumlu tutum arttıkça *otoriter dindar*ları dindar kabul etme düzeyi azalmaktadır. Dini tutum ölçeğinden en yüksek puan alan katılımcıların dindar insan algısı ölçeğinin en çok sosyal (r=0,341, p<0.001) boyutunda yer aldığı, hemen arkasından*entelektüel dindar*boyutunu desteklediği (r=0,274, p<0.001), ve daha düşük puan alanların dindarlığı*münzevi dindar* boyutunda algıladığı(r=0,165, p<0.001) aralarında çalışmalar sonucu ortaya çıkan benzer yönlü anlamlı bir ilişkiden anlaşılmaktadır.Dine ilişkin olumlu tutum arttıkça dindar insanı sırasıyla *sosyal,entelektüel ve münzevî*olarak algılama düzeyi artmaktadır.

Tablo 7 Madde İç Geçerlilik Kat Sayıları

Boyutlart	Cronbach's Alpha	Madde sayısı
Otoriter Dindar	0,930	12
Entelektüel Dindar	0,922	10
Sosyal Dindar	0,874	8
Münzevî Dindar	0,694	5

Araştırma kapsamında hazırlanan ölçeğin güvenirlik çalışmaları içinde hesaplanan Cronbach Alpha değerleri ölçeğin iç tutarlılığının güvenirliğini göstermektedir. Ölçeğin yapı geçerliği (KMO)değeri 0,957 olarak tespit edilmiştir. Dört boyutlu Dindar İnsan Algısı Ölçeğinin birinci boyutunun (Otoriter dindar) Cronbach Alfa değeri 0,930; ikinci boyutunun (Entelektüel dindar) Cronbach Alfa değeri 0,922; üçüncü boyutunun (Sosyal dindar) Cronbach Alfa değeri 0,874 son olarak da dördüncü boyutunun (Münzevî dindar) Cronbach Alfa 0,694 olduğu hesaplamalar sonucunda elde edilmiştir.

TARTIŞMA

Dindarlık ölçülebilir mi? Eğer ölçülebilirse bu gerçekten mümkün müdür? Acaba dindarlığın boyutlarını belirleyerek, dindarlığın bazı boyutlarını ölçmek mümkün olur mu? Eğer dindarlık ölçülemez ise dini eğilimin bireyin ya da toplumun hayatındaki yeri nasıl anlaşılacaktır? Tüm bu sorular dindarlık eğilimi ile ilgili yapılan neredeyse tüm nicel çalışmalarda vurgulanan ya da tartışılan bir yön olmuştur.

Dindarlığın tanımlanması güç olduğu gibi, neyin dindarlık olarak kabul edileceğinin bireyden bireye, toplumdan topluma değişebiliyor olması da objektif bir ölçüm yapmayı zorlaştırmaktadır. Fakat Glock ve Stark'ın 1969'da dindarlığın beş boyutunu belirlemiş olması, bu konuda ölçüm yapılmasını en azından İslam, Hıristiyanlık ve Musevilik gibi belirli bir kutsal kitabı ve belirlenmiş ritüelleri olan dinler için kolaylaştırmıştır. Ardından yapılan ölçüm çalışmalarında bu beşli ayrımın kısmen ya da tamamen uygulanması ölçümde neyin ölçüldüğünün netleşmesi açısından faydalı olmuştur (Bkz; King ve Hunt, 1975; Mutlu, 1989; Uysal, 1995; Ok, 2011; Ergeshkyzy ve Yıldız, 2018 vb.).

Yapıcı (2004), dindarlığın doğrudan ölçülemeyeceğini ancak dolaylı bir şekilde yordanabilineceğini savunurken, ampirik çalışmalarda karşılaşılan bu problemin ölçek mi olguyu yoksa olgu mu ölçeği oluşturur tartışmalarına yol açtığını belirtir. Başarılı bir ölçek çalışması ortaya koymak için yapılacak olan çalışmalarda kitabi dindarlığı ele alarak oluşturulacak maddeler yanında toplumda dindarlığı yaşayan bireylerle nitel veriler toplayarak, gerekli analizler sonrası bu maddelerin bir araya getirilmesi ile ölçeğin son halinin verilmesinin uygun olacağını belirtir (Yapıcı, 2004: 31). Aslında ölçme aracı geliştirilirken, açık uçlu sorulardan yola çıkılarak temaların ardından ölçek maddelerinin belirlenmesi genelde takip edilen yoldur.

Yapıcı, Türkiye'de yapılan araştırmalardaki ölçüm problemini dindarlığın zekâ gibi soyut bir olgu olmasına dolayısıyla görünen yüzü olan davranışlarla ölçülebileceğine fakat bunun tam bir dindarlığı veremeyeceğine bağlamaktadır. Yine de bir dindarlık ölçümü yapılmak istendiğinde üç esas dikkate alınarak yapılan araştırmalar bulunmaktadır. Bunlar inanç, ibadet ve ahlaki esaslardır (Öztürk ve Yapıcı, 2015). Belirtilen boyutlar zaten Glock ve Stark'ın belirlediği boyutların içindedir. Türkiye'de ulusal ve uluslararası geçerliliği olabilecek bir ölçeğin geliştirilmesine aslında bir engel yoktur.

Bu tezde geliştirilen ölçek ise tam olarak dindarlığı ölçmemektedir. Toplumdaki dindarlık algısını ölçmektedir. Bunun nedeni son yıllarda Türkiye'de dindar insanlar üzerinden pek çok tartışmanın yapılmış, dindar olmak bazen çok olumsuz eylemlerle ilişkilendirilmiş ve dindarlığın menfaat grupları tarafından istismar edilmiş görünümlerinin dindarlığın kendisi gibi gösterilmiş olmasıdır. İnsanların dindar insan konusundaki duygularının sarsılmış ve akıllarının karışmış olması muhtemeldir. Bunun etkilerinin anlaşılması, toplumsal uyum ve önyargı konularının incelenmesi için bu ölçeğin faydalı olacağı düşünülmüştür. Bu nedenle toplumda dindar olarak algılanan tiplere yapılan atıflar belirlenmiş, ardından faktör analizi ile algılanan dinarlık tipleri ortaya çıkarılmıştır.

Birinci boyut olan 'Otoriter Dindar' içerisinde; dindar insanın inancını kendi çıkarlarını önceleyen şekilde yaşadığı, bir yandan inancını toplumda baskın olana çevirirken onun gibi çoğunluğa uymayanları ötekileştirdiği, sevgi dolu bir Yaradan anlayışından ziyade korku odaklı bir yaşamdan beslenen, diğer bir değişle bir nevi dış güdümlü bir dindarlığı olduğunu ifade eden 14,18,20,21,25,27,28,29,32,34,37,41 numaralı maddelerin bulunduğu boyuttur. İkinci olarak 'Entelektüel Dindar' içerisinde dindar insanın inancını evrensel değerler üzerinden yaşadığı, inancının derin anlamını önceliediği, bir bilgiyi duyduğu gibi almayan, okuyan, araştıran ve hurafelere hayatında

yer vermeyenlerden oluşan; 1,2,3,4,5,6,7,8,9,15 numaralı maddelerle temsil edilen boyuttur. Üçüncü olarak 'Sosyal Dindar' içerisinde inancını ortalama bir şekilde yaşayan, toplum içerisinde var olan, dengeli bir şekilde dinini yaşayan diyebileceğimiz bireylerin yer aldığı 10,19,22,23,24,26,30,33 numaralı maddelerle temsil edilen boyuttur. Son olarak 'MünzevîDindar' içerisinde inancı içerisinde var olan ve olmayan ibadetleri önceleyen, zührevi yaşam tarzını benimseyen bireylerin olduğu 31,35,36,38,40 numaralı maddelerle temsil edilen boyuttur.

Literatürde var olan dindarlık tipleri ile ne kadar benzer oldukları düşünüldüğünde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır.

İbn-i Sina'nin *âbid, zâhit, ârif* ayrımı göz önüne alındığında dünya hayatından vaz geçen, helal ve haramlarda aşırıya kaçan zâhit ile ibadete çokça düşkün olan âbid birbirinden çok fazla ayrılamamış, daha çok münzevîdindarı ifade eden maddeleri desteklerken, Otoriter dindarda bulunan korku maddeleri de bu boyut tarafından desteklendiği söylenebilir. Anda yaşayan, anın güzelliklerinde yaratıcısını arayan, toplumdaki örnek kişi olan ârif ise entelektüel dindara benzemektedir. Uygulama sonrası ibadet üzerine burada çıkması beklenen fakat faktör yüklerinin sosyal dindarte bulunduğu görülen 'kul olarak Yaradana karşı sorumluluklarını yerine getirir' maddesi toplumda entelektüel olarak görülen bireylerin ibadetlere önem vermedikleri gibi bir algı olduğunu da göstermektedir.

Taplamacıoğlu'nun (1962) kategorizasyonuna göre değerlendirildiğinde ise; sünnetler ve farzların dışında, sosyal yaşamlarını sürdüremeyecek kadar kendini ibadetle meşgul eden sofu zümre münzevîdindarı, ibadetlerini gerektiği kadar yerine getiren ve sosyal hayat içerisinde yer alan dini bütün/amil zümre sosyal dindarı, içinde bulunduğu toplumdaki gözde inanışları benimseyen *irade-i maslahatçı*Otoriter dindarı desteklemektedir.

Günay'ın (1998), kalıp yargıların benimsendiği *geleneksel halk dindarlığı*münzevîdindarı, din üzerine çalışmalar yapan bilim insanlarının görüşlerini önemseyen *seçkinlerin dindarlığı* entelektüel dindarı, dinin yalnızca kul ve rabbi arasındaki bağ olarak bul eden laik dindarlar ile kalıp yargıları benimseyen geleneksel dindarlar arasında kalan *transisyonel dindarlık* ise sosyal dindarı desteklemektedir.

Yapıcı'nın (2002) ayrımı olan liberal, muhafazakâr, dogmatik ve fanatik dindarlık dindarlemesi göz önüne alındığında *liberal dindarlar*; yeni fikirlere açık olmaları yönünden entelektüel dindara, *muhafazakâr dindarlar;* kitabî dindarların ve geleneksel dindarların bir arada bulunabileceği ve yeni fikirlere pek de açık olmamaları yönüyle sosyal dindara, *dogmatik dindarlar* ise; hoşgörüsüz, yeni fikirlere kapalı ve olaylara sevap günah çerçevesinden bakmaları yönleriyle Otoriter dindara ve *fanatik dindarlar* ise; dine karşı aşırılık tutumları ile Otoriter dindara benzemektedir.

Uygun Altunbaş (2017)'ın din eğitiminin etkisinin ele alındığı tipolojiye göre ise; anlam odaklı *idealistler;* sorgulayıcılıkları ve arayış sorumluluğunu üstlenmeleri yönüyle *entelektüel dindara*, dini metinleri merkezine alan *ritüalistler;* kural odaklı oluşları ve ahlakı ikinci plana alışları ile *otoriter dindara*, etik kurallarına uymayı önemseyen *ahlakçılar* ise iyi bir insan olmanın dini sorumlulukları yerine getirerek olabileceği düşünceleriyle *sosyal dindara* benzemektedir.

Özdoğan'ın (2005) 'İnsan Allah ilişkisi' araştırmasında ortaya konan bireyin kendisinden yola çıkarak Allah'ı tanımlası ve var olan yazılı kaynaklardan veya toplumsal anlayıştan yola çıkarak Allah'ı tanımlaması şeklinde iki boyut dinin birey üzerinde akıl yürütme, sorgulama, anlamlandırma gibi bilişsel süreçlerini tanımlar. Yapılan dindar insan algısı ölçeğinde ortaya çıkan entelektüel dindar ve sosyal dindar Özdoğan'ın çalışmasında *biliş güdümlü* temalar içerisinde yer almaktadır. Bireylerin Yaradan'ı korku ya da sevgi merkezli bir anlayışla tanımlaması ise bireyin dindarlığında

sığınma, teslim olma, sevme, korkma gibi duygusal süreçleri yaşadığı görülmektedir. Münzevîdindar ve Otoriter dindarın ise ağırlıklı maddelerine bakıldığında *duygu güdümlü* temalar da yer alan bireylerle yakın olduğu görülmektedir.

.

Bu çalışmada belirlenen dindar insan olarak algılanan bireyler, farklı çalışmalarda farklı isimler altında belirlenmiş ve işlenmiştir. Bu çalışmada bir ölçek geliştirilmiş olmasının bundan sonra yapılacak çalışmalar için araştırmacıların işini kolaylaştırması beklenmektedir. Kişilerin dindarlık ya da dindar insan konusundaki yargıları ve önyargılarının belirlenmesi dine ilişkin tutumun anlaşılmasında yardımcı olabilir.

SONUÇ

Dindarlık kavramı Kur'an'da yeri olan bir kavram değildir aslında Müslüman ve Türk kültürümüzde de karşılığı olan bir kavram da değildir. Bizim kültürümüzde daha çok takvayı, imanı, ahlakı yani boyutları inceleyen bir anlayış vardır. Dindarlık birey ve Yaradanı arasında olan bir durumdur. Bunun ölçülmesi mümkün görülmemektedir fakat dindarlık algıları değerlendirilebilir. Bu araştırmada bireylerin zihinlerinde dinî tutum ve davranışlarına bağlı olarak oluşturdukları dindarlık algısını ölçmeyi amaçlayan bilimsel etiğe uygun bir dindarlık ölçeği geliştirilmiştir. Çalışma sırasında bireylerin zihinlerinde belirledikleri dindarlık algısını ortaya çıkartmak amacıyla öncelikle nitel olarak Nitel çalışmalar kapsamında 18-60 yaş arası açık uçlu soru sorulup madde havuzu için veri toplanmıştır.

İslam dinin kitabı olan Kuran'ı Kerim'de, alanyazında ve nitel olarak elde edilen verilerde kullanılan ifadeler değerlendirilmiş; bu değerlendirme ile madde havuzu oluşturulmuştur. Havuzdan seçilen maddeler alanlarında uzman olan araştırmacıların görüşüne sunulmuş ve uygulanabilir ölçek haline getirilmiştir.

Ölçeğin yapı geçerliği faktör analizi yöntemi ile belirlenmiştir. Yapılan analizler de özelikle Yamaç birikintigrafiğinden yararlanılmış ve sonucunda dört boyutlu olduğu ortaya çıkmıştır.

Yapılmış olan istatistiki ve nitel çalışmalarla günümüz dünyasında yaşayan bireylerin, ülkemizin yerel dinamikleri göz önüne alınarak, dindarlık tiplemeleri ortaya konulmuştur.

Dört faktöre ayrılan maddelerde birinci faktör içerisinde; bir nevi dış güdümlü bir dindarlığı olan, bireyin inancını kendi çıkarlarını önceleyen şekilde yaşadığı, bir yandan inancını toplumda baskın olana çevirirken onun gibi çoğunluğa uymayanları ötekileştirdiği, sevgi dolu bir Yaradan anlayışından ziyade menfaat beklentisi ve

cezalandırma korkusu arasında bir yaşamdan beslenen, bireylerin ortak ağırlıkta onayladıkları maddeler *'otoriter dindarlar'* olarak adlandırılmasının uygun olacağı düşünülmüştür. Otoriter dindarlık boyutunda dinini yaşayan bireyler dini hakkında bilgi sahibi olan, ibadetlerini yapan fakat evrensel değerler önceliği olmayanlar olarak kodlanabilir. Geçmişten günümüze bu bireyler âbidler olarak da adlandırılmıştır. İbn Sînâ'nın İşaretler ve Tembihler kitabında da yer alan âbidler; namaz kılmak, oruç tutmak gibi ibadetlerini yerine getiren fakat bunu cennet isteği ya da cehennem korkusuyla yapan, ölümlerinden sonraki gerçek mutluluğun aklî değil duyusal hazlarda olduğuna inanan benlikler olarak tanımlanmaktadır. İkinci olarak '*entelektüel dindarlar'* içerisinde dinini değerler boyutunda yaşayan bireyler ise dengeli bir tavırla din ve dünya hayatını düzenlemeye çalışan, 'Yaradılanı severim Yaradandan ötürü' anlayışıyla tüm insanlığa hürmet eden, inanmayı içten gelen bir değer gibi yaşayan, inancının derin anlamını önceliğini, bir bilgiyi duyduğu gibi almayan, okuyan, araştıran ve hurafelere hayatında yer vermeyenlerden oluşan; 1,2,3,4,5,6,7,8,9,15 numaralı maddelerle temsil edilen boyuttur. Üçüncü olarak *'sosyal dindarlar'* içerisinde inancını ortalama bir şekilde yaşayan, toplum içerisinde var olan, dengeli bir şekilde dinini yaşayan diyebileceğimiz bireylerin yer aldığı 10,19,22,23,24,26,30,33 numaralı maddelerle temsil edilen boyuttur. Son olarak *'münzevî dindarlar'* içerisinde inancı içerisinde dinini ibadetler boyutunda yaşayan bireyler ise dengeli bir tutum içinde dini yaşayanlar değil dinde aşırılığa gidenler olarak tanımlanabilir. Haram olur çekincesiyle helallere dahi yaklaşmayan, kendini toplumdan uzaklaştıran kimselerdir. Bu kimseler tarihte zahidler olarak da adlandırılmıştır. İbn-i Sina da İşaretler ve Tembihler eserinde dünyadaki güzelliklerden ve nimetlerden yüz çeviren kimseleri zâhitler olarak tanımlar. Var olan ve olmayan ibadetleri önceleyen, zührevi yaşam tarzını benimseyen bireylerin olduğu 31,35,36,38,40 numaralı maddelerle temsil edilen boyuttur.

Araştırmaya katılanların %42si kadın %58 i ise erkektir. Katılanların %40,8 i dini yaşamayı entelektüel bir dindarlık üzerinden algılarken, %33,2 si sosyal bir dindar, %22,7 si otoriter bir dindar, %13,5 i ise münzevî bir dindar olarak algılamaktadır.

ÖNERİLER

Tüm dinlerin ve toplumların çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda tüm dinlar ve toplumlar için geçerli olacak bir dindarlık ölçeği geliştirmenin imkânsızlığından akademik çalışmalarda sıkça bahsede dinî hayata ilişkin pek çok ölçme aracı geliştirilmiştir. Dindarlık algısı ise anlaşılması gereken çeşitli temel kategoriler ele alınarak ölçülebilir. Dindarlığın nasıl algılandığı, bir toplumdaki dine ilişkin tutum ve beklentinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Bu çalışma sırasında maddelerin bireylerin kendileri üzerinden yazılmamış olmasına rağmen bireylerin kendi öz değerleri üzerinden cevaplandırdığı gözlenmiştir. Din ve değerler gibi hassas konularda 'öteki' üzerinden yöneltilen soruların yanıltıcı cevaplar yerine bireyin gerçek düşüncesini ortaya koyabileceği söylenilebilir. Her bir bireyin 'din' ve 'dindar' denildiğinde anladığı farklı olabilmektedir bu durumda kavramların anlamını ortaya koyacak ve dereceklendirecek olan çalışmanın faydalı olacağı düşünülmektedir.

Daha sonraki çalışmalarda bu algının oluşumu ve gelişiminde etkili olan psikolojik ve toplumsal faktörler değerlendirilebilir.

Çeşitli sosyo-kültürel değişkenlere (cinsiyet, yaş, meslek, eğitim, çevre vb.) göre ne şekilde değişkenlik göstereceği de birey yapısını anlamak açısından önemli olabilir.

Böylece Türk toplumunda hoşgörü kültürünün niteliği, bireyler arasında yaygınlaşması çalışmalarına destek kazandırılıp, ötekileştirmenin sebepleri hakkında bilimsel analizlerin yapılabileceği düşünülmektedir.

ÖZET

Din psikolojisi alanında çokça tartışılan dindarlık ölçekleri genel olarak araştırmacının görüşünden yola çıkılarak belirlenen boyutlara göre düzenlendiği gerekçesiyle eleştirilmektedir.Dolayısıyla ölçeklerin; geliştiren kişi ve geliştirildiği toplum koşullarına bağlı kalabileceği yadsınmamalıdır. Bu nedenle geliştirildiği toplumdan bağımsız bir yerde uygulanmasının sağlıklı sonuçlar vermeyebileceği de sık sık söz konusu olmaktadır.

Tüm bu tartışmalar göz önünde bulundurularak, ortaya konacak olan ölçeğin hem alanyazınını hem de Türk insanının kendi görüşlerine başvurularak özgün halde hazırlanmasına büyük özen gösterilmiştir.

Yapılan bu çalışmada dindarlık direkt olarak derecelendirilmemiştir. Bilimsel bir yaklaşımla kültürel miras değerleri göz önünde bulundurularak bir dindar insan kategorizasyonu yapılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın birinci bölümünde din, dindar mefhumlar ve insanlar, dindarlık ve alanyazında daha önce dindarlığı tanımlamak ve ölçmek üzere yapılan çalışmalara yer verilmektedir. İkinci bölümde ölçek oluşturmak üzere gerçekleştirilen araştırma süreç çalışmaları ve analizleri yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise elde edilen verilerin yorumlandığı tartışma ve sonuç kısımları yer almaktır.

Araştırma örneklemini, Ankara ve Kırıkkale'de yaşayan ve uygun örneklem yöntemiyle belirlenen 18 yaşından büyük bireyler oluşturmaktadır. Örneklem kapsamı içinde 105 kişiden 'dindar insan' denildiğinde anladıklarını yazmaları istenmiştir. Bu veriler analiz edildikten sonra ortaya çıkan algı cümleleri ve alanyazından dindar insanı tanımlayan algı cümleleri kullanılarak bir havuz oluşturulmuştur. Ardından likert formatına getirilen ölçek formunda, bağımsız değişken olarak sadece yaş ve cinsiyet alınarak örnekleme uygulanmıştır.

SPSS programı ile analiz edilen ölçek maddeleri faktör analizi sonucu dört boyutlu, güvenirlik ve geçerlik katsayıları yüksek bir ‘Dindarlık Algısı Ölçeği’ geliştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Din Psikolojisi, Dindarlık, Dindarlık Algısı, Dindarlık Boyutları, Ölçek.

SUMMARY

THE STUDY OF RELIGIOSITY PERCEPTION SCALE

The religiosity scales which are widely discussed in the field of religious psychology are generally criticized on account of the fact that being arranged according to the dimensions which are determined by the opinion of the researcher. Therefore, it should not be denied that the scales may depend on the person who develops them and the conditions of the society in which they are developed. For this reason, it is frequently mentioned that it may not give a good result when it is exercised in independent area from the society which it is developed.

Considering all these discussions, it has been paid strict attention to creating a scale to be put forward which reflects both the literature and Turkish people's own views inventively.

In this study, religiosity has not been measureddirectly. It has been tried to categorize a religious person by considering cultural heritage values with a scientific approach.

In the first section of the study, religion, religious concepts and people, religiosity, and studies which has been executed to define and measure religiosity in the literature previously are included. In the second part, research process of research studies and analyses carried out to form a scale are included. In the third part, the discussion and conclusion parts in which the obtained data are interpreted.

The research sample consists of individuals who are determined by appropriate sampling method and over 18 years of age and living in Ankara and Kırıkkale. Within the scope of the sample, 105 people were asked to write what they understand from

“religious people” concept. After analysing these data, a pool was formed by using the perception sentences which were written by samples and the perception sentences which define the religious people from the literature. Then, in the scale form which was converted to the Likert scale, sampling was performed by taking only age and gender as independent variables.

A four-dimensional ‘The Scale of Religious Person Perception’ with high reliability and validity coefficients has been developed as a result of factor analysis of scale items analysed with SPSS program.

Key words: Psychology of Religion, Religiosity, Perception of religiosity, Dimensions of religiosity, Scale, Religiosity Scale.

KAYNAKÇA

Ağılkaya Şahin, Z. (2019) İntroduction to Turkish Measures Of Religiosity, Religisity İn East And West Conceptial and Methodological Challenges 25-27 June 2019 , Münster

Allport, G. (2004) Birey ve Dini , Çev: Bilal Sambur, Ankara, Elis Yayınları

Akın, A. (2014); Turan, M. E.; Özbay,A.; Çebiş,T. ve Savcı, M. Dinsel Bağlılık Ölçeğinin Türkçe Formunun Geçerliği ve Güvenirliği. 9. Uluslararası Balkan Eğitim ve Bilim Kongresi,16-18 Ekim, Edirne Türkiye

Akın, A. (2014a); Ercengiz, M.; Akın, Ü.; Sahranc, Ü.; Turan M.E.;, Kaya M. ve Özçelik B., The Validity and Reliability of The Turkish Version of The Perceptions of God Scale, 2nd International Conference on Ethics Education, 22-24 Mayıs

Akın, A. (2014b); Akın, Ü.; Adam-Karduz, F.F.; Kaya, Ç.; Demir, D.; Özbay, A.; Yıldız, B. ve Ercengiz M., The Validity and Reliability of The Turkish Version of The Religious Activities Scale, 2nd International Conference On Ethics Education, 22-24 Mayıs,

Akın, A. (2014c); Akın, Ü.; Adam Karduz, F.F.; Kaya, Ç.; Demir, D.; Uğur, E.; Kaya, M. ve İlbay, A.B., The Validity and Reliability of The Turkish Version of The Perceptions of God Scale, 2nd International Conference On Ethics Education, 22-24 Mayıs

Akın, A. (2015)– Din, İnanç Psikolojisi, Bölüm 7, Psikolojide Kullanılan Güncel Ölçme Araçları-Cilt 1- Ahmet Akın (Editör), Nobel Yayınları, S.489-515

Akyüz, N. (2002) - İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışı Ölçeği Üzerine Bir Pilot Araştırma, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 11 Sayı 1,S. 123-134

Alper, Ö. M.(1999), "İbn Sînâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (23.04.2019). https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sina#1

Altaş, N. (2004). Öğrenci Velilerinin İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerine Karşı Tutum Düzeylerinin Dini Tutum Düzeyleriyle İlişkisi (Ön Araştırma). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,Cilt1,S. 85 105.

Altemeyer, B. ve Hunsberger, B. (1992). Authoritarianism, Religious Fundamentalism, Quest, and Prejudice. The International Journal For The Psychology of Religion, S.113-133.

Altın, M. (2009). A Cross-Cultural İnvestigation of Obsessive Compulsive Disorder Symptomatology: The Role of Religiosity and Religious Affiliation (Doctoral Dissertation). Middle East Technical University The Graduate School of Social Sciences, Ankara.

Anne E. (1999) Luckow Religious Attıtude Scale 2.8 Measures of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., Copyright © By Religious Education Press S.98-101

Arslan, M. (2003) Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt III, Sayı: 1

Aydın, A.R. (1995) Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri, Ondokuz Mayız Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi

Ayten, A. (2009) Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 37 (2009/2), S.111-128

Ayten, A.; Sağır, Z. (2014) Dindarlık, Dinî Başa Çıkma ve Depresyon İlişkisi: Suriyeli Sığınmacılar Üzerine Bir Araştırma, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi •Sayı 47• Aralık 2014 • ISSN 1302-4973• S. 5-18 • DOI 10.15370/MÜİFD.86222

Ayverdi, İ. (2016), Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 4. Baskı, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul,Cilt.1, S. 195

Boivin M. J. (1999), Spiritual Well-Being Questionnaire (Moberg, 1984)), Measures of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., Copyright © By Religious Education Press

Boivin M. J; Kirby, A. L.; Underwood L. K. And Silva, H. (1999) Spiritual Well-Being Scale (Paloutzian & Ellison, 1982; Ellison, 1983), Measures of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., Copyright © By Religious Education Press

Boyatzis, C. J. (2005). Religious and Spiritual Development in Childhood. In R. F. Paloutzian & C. L. Park (Eds.), Handbook of The Psychology of Religion and Spirituality (page 123-143). New York, NY, US: Guilford Press.

Burris, C. T.(1999), Religious Experıence Epısodes Measure (Reem) , Measures of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., Copyright © By Religious Education Press

Burwell, R. (1999), Religious Orıentatıon and Involvement (Lenskı, 1961) Measures of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., Copyright © By Religious Education Press

Burwell, R. (1999b), Dımensıons of Religious Commıtment (Glock ve Stark, 1966) Measures of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., Copyright © By Religious Education Press

Büyüköztürk, Ş. (2009). Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı. İstatistik, Araştırma Deseni Spss Uygulamaları ve Yorum. Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Ceyhan, S. (2013), "Zühd", TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 44.Cilt, s.530-533, https://islamansiklopedisi.org.tr/zuhd#1 (18.03.2019).

Cirhinlioğlu, F.G. (2006), Üniversite Öğrencilerinde Utanç Eğilimi, Dini Yönelimler, Benlik Kurguları ve Psikolojik İyilik Halleri Arasındaki İlişkiler, Hacettepe Üniversitesi Sosoyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Anabilim Dalı, Sosyal Psikoloji Bilim Dalı Doktora Tezi

Courtenay, C. E. ve Kirkpatrick, L. A. (1999), Concepts of God and Parental Images (Vergote, Tamayo, Pasquali, Bonami, Pattyn, ve Custers, 1969) Measures of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., Copyright © 1999 By Religious Education Press (page 785)

Çağrıcı, M., (1996), "Gazzâlî" Maddesi, TDV İslâm Ansiklopedisi, S. 489-505

Çalışkur, A. ve Aslan, A. E. (2013). Rokeach Değerler Envanteri Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 16(29), S.81-105.

Çarkoğlu, A. ve Toprak, B. (2000) Türkiye'de Din Toplum ve Siyaset, İstanbul Tesev Yayınları

Çayabatmaz, E. (2016) - Kur'an-I Kerim Bağlamında İslami Dindarlık Ölçeği Denemesi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tez Çalışması, Ağustos

Çoştu, Y. (2009) - Dine Normatif ve Popüler Yaklaşım "Bir Dini Yönelim Ölçeği Denemesi", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt. 8, Sayı: 15, S. 119-139.

Devellioğlu, F. (2000) Osmanlıca-Türkçe Lugat, Doğuş Şirketi Matbaası, Ankar, S. 478.

Durusoy, A. (1999) "İbn Sînâ", Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (23.04.2019). https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sina#2-felsefesi

Düzenli, T. (2013) Mümin ve Müslüman Kavramlarının Pozitif Ruh Sağlığı Açısından Değerlendirilmesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Programı, Yüksek Lisans Tezi

Ekşi, H. (2001). Başaçıkma, Dini Başaçıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma (Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Ekşi, H.; Sayın, M. (2016). The Adaptation of Religious Coping Scale İnto Turkish Language: A Study Of Bilingual Equivalance, Validity and Reliability. Paper Presented At The Agp Humanities and Social Sciences Conference, Bau International Berlin University, Berlin, Germany.

Emiroğlu, B. (2004), Psikanaliz ve Dinî Tecrübe, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara

Ercan, N. (2009). The Predictors of Attitudes Toward Physical Wife Abuse: Ambivalent Sexism, System Justification and Religious Orientation, Middle East Technical University.

Ergeshkyzy, A. ve Yıldız, M. (2018) Kırgızlarda İslam Dinine İlişkin Tutum Ölçeği Geliştirme Çalışması, Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, Yıl:6, Sayı:13, S.356-369

Erkan, E. (2014). - Türkiye'de Dindarlığın Tespiti İle İlgili Çalışmalar ve Tahkikî Dindarlığın Ölçülmesiyle İlgili Öneriler, Ekev Akademi Dergisi Yıl: 18 Sayı: 60

Eşlik, A. (2008), İbn Sînâ'da Hikmetü'l-Meşrikıyye Kavramı, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Anabilimdalı, İslam Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

Geertz, C. (2001) Gerçeğin Ardından- Bir Antropoloğun Gözünden İki İslam Ülkesinin Son Kırk Yılı – Çev. Ulaş Türkmen, İstanbul İletişim Yayınları

Glock,C.Y. (1998) Dindarlığın Boyutları Üzerine, Çev.M. Emin Köktaş, Din Sosyolojisi, Der. Yasin Aktay, M Emin Köktaş, 2. Baskı, Ankara, Vadi Yaynları, S.252-274

Gorsuch, R. L. (1999) Christian Moral Values Scale (Francis & Greer, 1990,1992) Measures of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., Copyright © 1999 By Religious Education Press

Güler, İ. (2019) Sünni Anlayışın Problemleri Konferansı, Türkiye İlahiyatçılar Birliği Vakfı, 21 Mart, Ankara

Güler, Ö. (2007) – Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik Güvenirlik Çalışması, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,Sayı48(1), S. 123-133

Günay, Ü. (1998) – Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul, Ekim, Isbn 975-574-233-6, S. 65- 401-402

Güner, A. (2006). Lise Öğrencilerinde Stres Başaçıkma ve Dini Başaçıkma. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Halife, A.H.M. (1994), İslamda Suç Eğilimine Karşı Koruyucu Bir Mekanizma Olarak Dindarlık, Çeviren: Kayani,F.M. İslami Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, S.9-20

Hinkin, T.R. (1998), A Brief Tutorial on the Development of Measures for Use in Survey Questionnaires, [Electronic version]. Retrieved [insert date], from Cornell University, School of Hotel Administration site: http://scholarship.sha.cornell.edu/articles/521

Horozcu, Ü. ve Demir, Z. (2018), Ergenler İçin Dini İnanç Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Yakın doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi, Sayı 4(1), S. 81-92

Hökelekli, H. (1996), Din Psikolojisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, ISBN: 975-389-112-1

Hunsberger, B. (1999), Religious Emphasıs Scale (Altemeyer, 1988), Measures of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., Copyright © 1999 By Religious Education Press

İbn Manzûr,C. M.(1955-56) Lisanu'l Arabi'l-Muhit, Beyrut, Cilt, III, S.271.

İbn Sînâ (2017) İşaretler ve Tembihler, Çev: Macit, M.; Durusoy, A. ve Demirli E., Litera Yayıncılık, İstanbul

İzutsu, T. (2011) Kur'ân'da Allah ve İnsan, (Çev. Süleymen Ateş) Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, s. 27.

James, W. (1963), The Varieties of Religious Experience. New York: University Books S.611

Karaca, F. (2001), Din Psikolojisinde Metot Sorunu ve Bir Dindanlık Ölçeginin Türk Toplumuna Standardizasyonu, EKEV Akademi Dergisi Cilt 3, Sayı 1, Bahar 2001, S. 187- 201

Karaçay, G. (2011), İşsiz Bireylerde Yaşam Doyumu: Eğitim, Dini Duygulanım ve Sistemi Meşrulaştırma Bakımından Bir İnceleme, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Mersin

Karaçoşkun, M. D. (1998), Psiko-Sosyal Açıdan İman (Dini İnanç)-Amel (Dini Davranış) İlişkisi (Doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

Karagöz, İ.; Canbulat, M.; Karaman, F.; Paçacı, İ. (2006), Dini Kavramlar Sözlüğü, ISBN:9751936837, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları

Karasar, N. (2002). Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara, Nobel Yayıncılık.

Karaşahin, H. (2007) – Türkiye Kırsal Dindarlığı Üzerine Bir Pilot Araştırma (Gördes ve Çevre Köyleri Örneği), Dini Araştırmalar Dergisi, Mayıs-Ağustos, Cilt:10, Sayı:28, S. 105-117.

Kayıklık, H. & Kalgı, M. E. (2017). Dinsel Yaşayış Ölçeği: Geçerlik güvenirlik çalışması, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:17 (1), S.1-19.

Kılıç, C. (1998), Hak Dini Ve Hak Dini, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Felsefesi, Doktora Tezi, Ankara

Köse, A. (2000) "İman", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/iman#2 Din-Psikolojisi (20.03.2019).

Kur'an Yolu Tefsiri, Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Yolu Tefsiri Online Sayfası Cilt: 5 S.:664-665, https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Beyyine-suresi/6135/5-ayet-tefsiri

Kuşat, A; Bulut, M.B. (2016), Dini Dünya Görüşleri Ölçeği'nin Türkçeye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 43, Nisan

Kutlu, S. (2016) "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", İmam Mâturîdî ve Maturidilik, Haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, 6. Baskı, Ankara,

Kutlu,S. (2001) İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu, İslamiyat Dergisi, Sayı;4, S.15-36

Lester, P. E. Ve Bishop, L. K. (2000). Handbook of Tests and Measurement İn Education and The Social Sciences.Maryland: Scarecrow Press.

Levis Hall, E.M. (1999) Religious Experience Questionnaıre (Edwards, 1976) Measures of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., Copyright © 1999 By Religious Education Press

Mardin, Ş. (1969) Din ve İdeolojiBütün Eserleri Dizisi 2 ISBN 975-470-048-6 1. BASKI Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını

Memiş, H. (2003). Dinsel Başaçıkma Faaliyetleri Ölçeğinin Güvenilirlik ve Geçerlik Çalışması (Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Mengi, M. (2000), Divan Şiiri Yazıları, Akçağ Yayınları Ankara, S. 216-217.

Muhyi Hal Şiirinden Seçmeler, 100 Temel Eser, Bilge Kültür Sanat Yayınlaı, No: 186, S. 145.

Mutlu, K. (1989) Bir Dindarlık Ölçeği- Sosyolojide Yöntem Sorunu Üzerine Bir Araştırma, İslami Araştırmalar, Cilt 3, Sayı 4, S. 194-199

Ok, Ü. (2009), - Dini Şemalar Ölçeğinden İnanç veya Dünya Görüşü Şemaları Ölçeğine, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık Cilt: 35, Sayı: 2, S.149-155

Ok, Ü. (2011). Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi [Bağlantıda]. 8:2. Erişim: http://www.insanbilimleri.com

Onay, A. (1997), Dini Yönelim Düzeyi İle Sınav Kaygısı İlişkisi ve Sınav Kaygısında Hipnoterapi, Yüksek Lisans Tez Çalışması, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı

Onay, A. (2001), Dindarlık Ölçme Çalışmaları: Dindarlık Ölçümünde Üç Farklı Yaklaşım ve Ölçmenin Esasları, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt:14, Sayı3-4, S.439-449

Onay, A. (2003), Mezun Oldukları Liselere Göre Üniversite Öğrencilerinin Dindarlık Düzeyleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Hizmetlerine ve Dinî Gruplara Yönelim Durumları, Değerler Eğitimi Dergisi (1), S.171-194.

Öner-Özkan, B. (2007). Future Time Orientation and Religion. Social Behavior and Personality: An İnternational Journal, 35, 51-62. Volume 35 Issue 1 | E1556 | Published: February 2007 | doı: https://doi.org/10.2224/sbp.2007.35.1.51

Özafşar, M.E; Erul, B. (2013) Riyâzü's-Sâlihîn -Metin ve Çeviri- Cilt:1 Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları

Özbaydar, B. (1970) Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, Baha Matbaası, İstanbul 1970

Özdoğan, Ö. (2011), Gazali ve Benötesi Yaklaşım, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 52:2, S. 5-19

Özer, G., Özbek, V., Elçi, M., ve Aydın, K. (2015). Concurrent Validity of Different Religiosity Scales Used İn Researches of Marketing Ethics and A Proposal For A New Religiosity Scale, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 13(4), S.15-28.

Öztelli, C. (1996) Pir Sultan Abdal Bütün Şirleri, 8.Baskı, İstanbul, S.192

Öztürk, İ. (2015) Gordon Allport'un Din Anlayışı, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi

Öztürk, Y.N. (1993), "Zühd", Meb İslam Ansiklopedisi, Cilt.13, S.638 İstanbul

Paker, O.K.; Akçalı İ.S. (2012) - Dinin Bireyselleşmesi: Üniversite Gençliği İle Bir Ölçek Çalışması, Gaziantep University Journal Of Social Sciences (http://jss.gantep.edu.tr) 11(4):1440-1459 Issn: 1303-0094

Paloutzian R. F. (1999), Relıgıous Fundamentalısm Scale, Measures Of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., Copyright © By Religious Education Press

Pargament, K.I.; Ensing, D.S; Falgout, K.; Olsen,H.; Reilly, B.; Haitsma, K. V.; Warren, R. (1990) God Help Me: (I.) Religious Coping Efforts as Predictors of the outcomes to Significant Negative Life Events, American Journal of Community Psychology; Dec 1,; 18, 6; ProQuest page 793

Peker, H. (1993) Din Psikolojisi, Çamlıca Yaınları, Isbn 9758646109S. 83

Peter C. Hill (1999) Measures Of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr. Copyright © 1999 By Religious Education Press

Rodney L. B. (1999), Committed-Consensual Measures (Allen and Spilka, 1967), Measures of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., Copyright © 1999 By Religious Education Press S.127-130

Saruhan, M.S. (2009), İbn Sînâ'da Ahlakî Çözüm Üzerine, Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler, Mart 2009, !İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları

Selçuk, Z. (2000) Gelişim ve Öğrenme, Geliştirilmiş 7. Baskı Ankara: Nobel Yayınları,Isbn 975-591-170-7 , S. 13-14.

Sevinç K.; Güven M. ve Metinyurt T. (2015). Dindar ve Spiritüel Olmama (Disol) Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:6, S.59-86.

Seybold, K. S.(1999) Relıgıousness Measure (Sethi ve Seligman, 1993)Measures Of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., Copyright © 1999 By Religious Education Press: 210-213

Seyfarth, L. H., Larsen, K. S., Lamont, K., Haasch, C., Hale, T., & Haskin, D. (1984). Attitude Toward Evangelism: Scale Development and Validity. The Journal of Social Psychology, 123(1), page.55-61.

Seyhan, B. Y. (2014). - Dini Şuur Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, Ekev Akademi Dergisi Yıl: 19 Sayı: 61 (Kış), S. 399-414

Sezen, A. (2008). Üniversite Öğrencileri Örnekleminde İman Gelişimi Ve Dinsel Fundamentalizm Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Çalışma, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tez Çalışması

Sezen, A. (2010). Dinsel Fundamentalizm Ölçeğinin Türkçe Çevirisinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 30, S.136-147.

Sucu, N. (2007) - Zâhid-Sûfî Tipinin Kimliği, Divan Edebiyatındaki Yeri ve Sosyal Hayattaki Örnekleri, İstem Dergisi, Yıl:5, Sayı:10, S.229-255

Tan, N. (2018) Kömürcünün İmanı, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, ISSN:1308-9633 Mayıs Cilt:10 Sayı:2 S.:625-637

Taplamacıoğlu, M. (1962) – Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Anket Denemesi, Cilt: 10 Sayı: 1 S. 141-151

Taş, K. (2010) - Dindarlığa Yüklenen Anlamlar: Üniversite Öğrencileri Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma [The Meanings Ascribed to Piety: An Applicable Research On University Students], Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15:2, S.47-62

Taş, K., 2006. Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma. Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi, Adana,.Karahan Kitabevi, S. 175-206.

TDE, (2004),Türk Dili Edebiyat Ansiklopedisi Dergâh Yayınevi, İstanbul Cilt:8, S. 672

TDK (2019), Tük Dil Kurumu Güncel Türkçe Online Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gtsvearama=gtsveguid=TDK.GTS.5c99e2b3e97741.05879196

Thouless, R. (1935). The Tendency to Certainty in Religious Belief. British Journal of Psychology, 26,P.16-31.

Thurston, N. S. (1999) Religious Problem-Solving Scale (Pargament, Kennell, Hathaway, Grevengoed, Newman, & Jones, 1988) Measures Of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., By Religious Education Press

Tisdale, T. C. (1999), God/Family Questionnaires (Rizzuto, 1979) Measures Of Religiosity / Edited By Peter C. Hill and Ralph W. Hood Jr., By Religious Education Press

Topçu, H. (2017), Psikanalitik Bir Okuma Denemesi: Elektra Kompleksi Işığında Aşk-I Memnu, Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt : 2 Sayı :1

Topuz, İ, (2011) - Dindarlık Tipolojilerini Belirleme Ölçeği: Geliştirilmesi, Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması –Gazali'nin Anlayışına Göre-, Marife, Kış, S. 175-189

Topuz, İ. (2011) Gazali'de Dini Tutum ve Davranışlar – Dini Yaşam Biçimleri-, Marife, Yaz 2011, S. 157-177

Topuz, İ. (2013) - Dindarlık Tipolojileri İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Aralık, Sayı:30, S. 139-154

Tümer, G. (1994) "DİN", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,Cilt: 9, S. 312-320

Uğur, H.D. (2010) Türk İslam Edebiyatında Âşık ve Zâhid, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslam Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi

Ulaş, İ; Dedeoğlu, A. (1979), Lügat-I Ahterî-İ Cedîd, Asrî Kamus -İlaveli Ahterî-İ Kebîr Arapça-Türkçe Büyük Lügat, Osamanlı Yayınevi

Ulu, M. (2013), Dindarlığın Tanımı, Boyutları ve Ölçülmesi Üzerine Psikolojik Bir Araştırma -Erciyes Üniversitesi Öğrencileri Örneği-, Erciyes Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikolojisi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Kayseri

Uludağ, S. (1988) Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 'Abid' Maddesi 1. Cilt S.307

Uludağ, S. (1991) Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi "Ârif", 3. Cilt Https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Ârif

Uludağ, S. (1995) Tasavvufi Terimler Sözlüğü, Marifet Yayınları,ısbn 975-359-058-X İstanbul

Uysal, V; Turan, Ş.; Işık, Z. (2015). Motivasyonel Dindarlık Ölçeği (Mmrı) Üzerine Bir Değerlendirme. İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı 25, S.15-27.

Uysal,V. (1995) – İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma; İslami Araştırmalar Cilt:8, Sayı:3-4, Yaz-Güz Dönemi

Ülken, H. Z. (1958). Felsefeye Giriş 2, Ankara: Ankara Ü. İlahiyat F. Yayınları.

Ülken, H. Z. (1963). Felsefeye Giriş 1, Ankara: Ankara Ü. İlahiyat F. Yayınları.

Ünal, C. (1971) Israrlı Ayarlanışlar veya Psikolojik Tutuculuk, Bilim Matbaası, Ankara

Üzümcü, Ö. (2018) Kur'an'da Mümin-Münafık Psikolojisi ve Sosyal Hayattaki Yansımaları, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Haziran

Yalom, I.D. (2000) Din ve Psikiatri, Sandra Dijikstra Literary Agency, Çeviri: Emre Ağanoğlu, Turkuvaz kitapçılık Yayıncılık A.Ş. 2006, 6. Basım Nisan 2010 İstanbul, ISBN 978-605-4069-42-2

Yaparel, R. (1987) "Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko-sosyal Uyum Arasındaki Ilişki Üzerine Bir Araştırma" Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Medeniyetleri ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Din Psikolojisi Bilim Dalı.Yaymlanmamış Doktora Tezi.

Yapıcı, A. (2002) - Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Temmuz-Aralık, Cilt:2, Sayı:2

Yapıcı, A. (2006) - Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi: Çukurova Üniversitesi Örneği, Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt:6 Sayı:1, S.65-115.

Yaşlıoğlu, M. M. (2017) Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizlerinin Kullanılması, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, Cilt: 46, Özel Sayı 2017, 74-85 ISSN: 1303-1732 – http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iuisletme

Yıldız, M. (2001) Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma, Tabular Asa. Sayı:1 Ocak- Nisan S.19-42

Yıldız, M. (2012) İlköğretim Öğrencilerinin Tanrı İmgesinin Belirlenmesi ve Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ve Din Bilimleri (Din Psikolojisi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara

Yıldız, M. ve Arık, R. S. (2014). Measuring İmage of God İn Children. Toplum Bilimleri Dergisi, Sayı 8(15), S.349-364.

Yılmaz, S. (1999). 7 - 9 Yaş Çocuklarının Dini Bilgi ve Duygu Gelişimleri Üzerinde Ailenin Etkisi Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, Yüksek Lisans Tezi

EKLER

1. OK Dini Tutum Ölçeği

OK-DİNİ TUTUM ÖLÇEĞİ

1	Ezan,duaveyaayetgibidiniokumaları dinlediğimde duygulanırım.	1	2	3	4	5
2	Zor zamanlarda Allah'ın bana yardım ettiğini düşünüyorum.	1	2	3	4	5
3	Dini inancın gerekli olmadığını düşünüyorum.	1	2	3	4	5
4	İnandığım dinin gereklerini yerine getirmeye çalışırım.	1	2	3	4	5
5	Dini etkinliklere katıldığımda gerçekten zevk alırım.	1	2	3	4	5
6	Allah'ın bana çok yakın olduğunu hissediyorum.	1	2	3	4	5
7	Dinintoplumlarıngerikalmasınaneden olduğunu düşünüyorum.	1	2	3	4	5
8	Yaşantımındini değerlere uygunolup olmadığına dikkatederim.	1	2	3	4	5

2. Dindar İnsan Algısı Ölçeği

Değerli Katılımcı,

E. Dilşat Akça tarafından gerçekleştirilen "Dindar insan algısı belirlemek" için yapılan bu çalışmada "Dindar insan deyince aklınıza gelen nedir?" sorusu karşılığında aşağıdaki maddeleri puanlayacağınız görüşlerinize ihtiyacımız vardır. Vereceğiniz cevaplar sadece bilimsel amaçlı olarak kullanılacaktır. Adınızı yazmanıza gerek yoktur. Lütfen (X) koyarak işaretleyiniz. (1) Kesinlikle Katılmıyorum, (2) Katılmıyorum, (3) Kararsızım, (4) Katılıyorum, (5) Kesinlikle Katılıyorum anlamındadır. Desteğiniz için şimdiden teşekkür ederiz.

Araştırmaya gönüllü olarak katılmayı onaylıyorum. İmza/Paraf: ☐

Cinsiyet: Kadın☐ Erkek ☐ Yaş: _

	"Benim zihnimde dindar insan…"	**Kesinlikle Katılmıyorum**	**Katılmıyorum**	**Kararsızım**	**Katılıyorum**	**Kesinlikle Katılıyorum**
1	İnsanları ötekileştiren dogmatik bir tiptir.	1	2	3	4	5
2	Dini hakkında çok fazla bilgi sahibidir.	1	2	3	4	5
3	Yaradan'a karşı bir kul olarak sorumluluklarını yerine getirir.	1	2	3	4	5
4	Kendini ahiret işlerine adamış insandır.	1	2	3	4	5
5	Yaradan'ın varlığı ile ilgili bilgi sahibidir.	1	2	3	4	5
6	Tüm insanlara karşı hoşgörüyle davranır.	1	2	3	4	5
7	Göstermelik ibadet eder.	1	2	3	4	5
8	Varlıkların yaradılışındaki anlamları keşfetmeye çalışır.	1	2	3	4	5
9	Dinî bilgisini yaşamına yansıtır.	1	2	3	4	5
10	Hayatını sadece helal ve haram sınırları üzerine kurmuştur.	1	2	3	4	5
11	Çevresindeki insanlara huzur verir.	1	2	3	4	5
12	Tabiattaki canlıları gözlemleyerek Yaradan'ın evrendeki düzenini anlamaya çalışır.	1	2	3	4	5
13	Bilgisi sadece ibadetlerini yapacak kadardır.	1	2	3	4	5
14	Tek başına uzun süre ibadetler eder.	1	2	3	4	5
15	Dinini güzel temsil eder.	1	2	3	4	5
16	İbadetlerin amacının farkında olur.	1	2	3	4	5
17	Yaradan'ın cezalandıracağından sürekli bahsederek korkutur.	1	2	3	4	5
18	Yaradan'ın varlığını ispatlayan delilleri bilir.	1	2	3	4	5
19	Dinî kurallara göre hareket eder.	1	2	3	4	5
20	Başkalarının hatalarına odaklanmıştır.	1	2	3	4	5
21	Evrende olup bitenleri anlamaya çalışır.	1	2	3	4	5
22	Hayatı sorgulamadan yaşar..	1	2	3	4	5
23	Yaradan ile duygusal bir bağ kurar.	1	2	3	4	5
24	İbadet etmeyi hayattaki tek önemli görev bilir.	1	2	3	4	5
25	İnsanları kendine benzetmek için baskı yapar.	1	2	3	4	5
26	Kutsal metindeki ifadeleri anlamak için araştırma yapar.	1	2	3	4	5
27	Toplumdaki 'baskın dinî yaşam'a ayak uydurmaya çalışır.	1	2	3	4	5
28	Kendi bildiğinin en doğru olduğunu düşünür.	1	2	3	4	5
29	Sürekli diğerlerini yönetmeye çalışır.	1	2	3	4	5
30	Dinî konularda insanlara yol gösterebilir.	1	2	3	4	5
31	Farklı dinî görüşleri dikkate almaz.	1	2	3	4	5
32	Kutsal metinleri anlayarak okur.	1	2	3	4	5
33	Dünya ile ilgili meşguliyetlerden uzak durur.	1	2	3	4	5
34	Başkaları tarafından kolay yönetilebilir.					